

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय नाटक

दा क्र ९४७

IRBK-0100947

IRBK-0100947

IRBK-0100947

दाँड गण ठ

२४८०

श. प्र. व. अ. अ. वाचनान्त्य शाखा.
दा: क. (०) (०) नी दि
दि: " जायक.

बालमोहन संगीत मंडळीकरितां
मुद्दाम लिहिलेली पहिली मधुसंगीत नाटिका

प्रेमदेवता

लेखक—

अनंत हरि गद्रे, आद्यमौजकार.

(स्वराज्यसुंदरी, वीरकुमारी, माझा देश, भवानी तलवार,
कर्दनकाळ, मूर्तिमंत सैतान इ. नाटकांचे
व पूर्ण स्वातंत्र्य नाटिकेचे कर्ते)

(या नाटिकेसंबंधीचे सर्व प्रकारचे हक्क श्री. दामोदर रामचंद्र
जोशी, मालक बालमोहन संगीत मंडळी, यांनी
राखून ठेविले आहेत.)

आवृत्ति पहिली, १ सप्टेंबर सन १९३०

आवृत्ति दुसरी, १ आक्टोबर १९३०.

किंमत ४ आणे.

IPBK-0100947

IRBK-0100947

प्रयत्नान्तीं—परमेश्वर ?

‘ प्रयत्नान्तीं परमेश्वर ’ ही ह्यण सुप्रसिद्धच आहे. संगीत प्रेमदेवता नाटिकेसाठी आह्मी सर्वानांच प्रयत्नांची शिकस्त केली आहे, मग या नाटिकेला परमेश्वरी कृपेची जोड लाभावयास कांहींच हरकत दिसत नाही.

तरीहि पण, जर यदाकदाचित या नाटिकेला ‘ प्रयत्नान्तीं पराभवा’चा लाभ झाला तरीहि तो एक प्रकारचा परमेश्वरी कृपाप्रसादच आहे असेच मी समजेन. शिवाय ही गोष्ट मला तरी फारशी नवीन नाही. प्रयत्नान्तीं पराभव लाभला ह्यणून तरी काय झाले ? कारण आजच्या पराभवांतच भावी यशाचे बीज रुजत घातलेले नसते का ?

या नाटिकेसंबंधाने मुख्य गोष्ट सांगावयाची ती ही की, या नाटिकेची कल्पना याच जुलै महिन्यांत निघाली, याच जुलैत कल्पनेला मूर्त स्वरूप आले, याच जुलैत सर्व जुळवाजुळव झाली, याच जुलैत नाटिका लिहिली गेली, याच जुलैत तालमी सुरु झाल्या आणि ही जुलै संपतांच ती उद्यां दृश्यस्वरूपाने रंगभूमीवर येणार आहे. अर्थात् नाटिका नवी, कल्पना नवी, घटना नवी आणि सर्व कांहीं नवेच ! अर्थात् या नाटिकेत नाविन्य भरून राहिले असल्यास नवल काय ?

छोटें नाटक करण्याचा पहिला उपक्रम नाट्याचार्य मामासाहेब वरेरकर यांच्या तीन तासांच्या ‘ तुरुंगाच्या दारांत ’ या नाटकापासून झाला. त्यानंतर चालू महिन्यांत नागपुर येथे ‘ तरुणीच्या मार्गे ’ आणि येथील परळ मुक्कामी ‘ पापी पुण्य ’ अशी दोन तासांच्या कालमर्यादेची दोन नवी नाटके थाटामाटाने रंगभूमीवर आली. श्री. वरेरकरांचे पापी पुण्य येथील रंगभूमीवर येण्याच गेल्या जुलैपासून गाजत आहे. पण मला अशी भीति वाटू लागली होती की माझी ही नाटिका मामांच्या ‘ पापी पुण्या ’च्या आधी येथील रंगभूमीवर येऊन तिला पहिलेपणाचा मान मिळतो की काय ? पण भारत नाट्य मंडळाने तत्परतेने मामासाहेबांचा मान उत्तम रीतीने राखला ही आनंदाची गोष्ट होय.

ही नाटिका जरी ‘ दोन तासी ’ नाटकांच्या सांप्रदायांत मांडत असली तरी तिला तशी कालमर्यादा घालून तिची कुचंबणा करण्याचा माझा हेतु नाही. असल्या कालमर्यादा घालून आपल्या नाटकाची नसती कुचंबणा करू नका अशा तऱ्हेची सल्ला प्रथम मला माझे मित्र नटवर्य वापूजी पेंढारकर आणि त्यानंतर माझे मित्र श्री. नानासाहेब सारोळकर यांनी दिली आणि हीच सल्ला मला बहुमोलाची वाटली व तिचा

मी साभार स्वीकार केला. अर्थात् या नाटिकेचा प्रयोग तीन तासांपेक्षां लांबला नाही तरी दोन तासांपेक्षां अधिक काळ होईल. पूर्ण मनोरंजन हे नाटिकेचें ध्येय असून थोड्या वेळांत तिने रसिकांची भरपूर करमणूक करून दिली तरी माझ्या श्रमांचें सार्थकच होईल !

या नाटिकेचा प्रयोग मित्रवर्य दामुअण्णा जोशी यांच्या बालमोहन सं. मंडळी-तर्फे होणार असून तीत मुख्य नायिकेचें काम माझे मित्र श्री. नानासाहेब चांफेकर, व्ही. ए. हे करणार आहेत. श्री. दामुअण्णा जोशी व नानासाहेब चांफेकर या दोघांनीहि, मध्यंतरीं अनेक उन्हाळेपावसाळे गेले तरीसुद्धां, बारा वर्षांपूर्वीं परमेश्वरी योजनेप्रमाणें जडलेला स्नेहसंबंध कायम ठेविला याबद्दल मी सदर मित्रद्वयाचा अत्यंत आभारी आहे. याच दोघांनीं सुमारे बारा वर्षांपूर्वीं माझे 'माझा देश' नाटक येथील रंगभूमीवर गाजविलें आणि तेच आजहि माझ्या मदतीला आलेले आहेत ही एका अर्थानें नाट्येतिहासाची पुनरावृत्ति नाही काय ? सर्वांगीं परिपूर्ण अशा स्वरूपांतच मी ही नाटिका रसिकांपुढें सादर करित आहे. सर्व रसिकांना माझी इतकीच प्रार्थना आहे कीं त्यांनीं या नाटिकेला मंगल आशिर्वाद द्यावा ! प्रयत्नांतीं परमेश्वर लाभो किंवा प्रयत्नांतीं पराभव मिळो, मला त्याची पर्वा नाही पण माझ्या नाटिकेला प्रेमळ रसिक मंगल आशिर्वाद देतील तर मात्र मला धन्यताच वाटणार आहे. ही नाटिका रंगभूमीवर आणण्याच्या कामीं श्री. दामुअण्णा, श्री. चांफेकर, बालमोहन सं. मंडळींतील श्री. रामभाऊ व वसंतराव कुळकर्णी आदिकरून सर्व लहानथोर मंडळी, यांच्या-बरोबरच श्रीयुत श्रीपतराव उपरे यांचेही अमोलिक साह्य झालेले आहे व त्याबद्दल मी सर्वांचाच आभारी आहे.

या नाटिकेच्या सजावटीच्या कामीं श्री. राजाध्यक्ष फोटोग्राफर, वागळे ब्लॉक-मेकर आणि मुंबई वैभव प्रेसची चालक मंडळी यांनीं फार मदत केली ही गोष्ट मला येथें साभार नमूद केल्याशिवाय रहावत नाही.

विविधवाङ्मयसेवक श्री. मगनलालजी जव्हेरी, दे. भ. डॉ. सुगतकर, वाङ्मयप्रभु श्री. खंडेराव त्रिलोकेकर व प्रभुप्रभातकार श्री. रामराव विजयकर यांचें साह्य मला सदोदितच मिळत असल्यामुळे त्यांनीं याहि वेळीं मला प्रोत्साहन दिलें असें म्हणण्यांत कांहींच नाविन्य नाही, अर्थात् नवे आभार मानण्याचें तरी काय कारण आहे !

मुंबई
ता. ३१/७/३०

रसिकांचा नम्र सेवक,
अनंत हरि गद्रे.

दुसरी आवृत्ति:—

प्रयत्नांतीं-परमेश्वरच !

‘प्रेमदेवता’ नाटिकेची पहिली आवृत्ति गेल्या महिन्याच्या ३१ तारखेस म्हणजे बरोबर एका महिन्यापूर्वी रसिकांच्या चरणीं समर्पण केली आणि त्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत, ‘प्रयत्नांतीं परमेश्वर लाभेल कीं नाहीं’ याविषयी, शंका प्रदर्शित केली. शिवाय, प्रयत्नांतीं पराभव मिळाला तरीहि त्या पराभवाचा आनंदी वृत्तीने स्वीकार करण्याचीहि मी तयारी दर्शविली. पण या एकाच महिन्यांत अनेक चमत्कारिक गंमती घडून आल्या व ‘आत्मविश्वासाने योग्य प्रयत्न केल्यास प्रयत्नांतीं परमेश्वराचाच लाभ होतो’ ही गोष्ट माझ्या प्रचीतीला आली हे नमूद करण्यास फार आनंद वाटतो. मला एकाच महिन्यांत परमेश्वर प्रसन्न झाला ! हा परमेश्वर कोण बरे ? हा माझा परमेश्वर दुसरा कोण असणार ? परमेश्वर हा जनतास्वरूपच नाहीं कां ? मग जनताजनार्दनाचा कृपाप्रसाद हाच परमेश्वरी प्रसाद असें मी तरी कां मानूं नये ?

प्रेमदेवता नाटिका ता. १ आगष्ट रोजी सायंकाळीं ६॥ वाजतां मुंबईच्या रंगभूमीवर आली आणि तिचे बावीस दिवसांत एकसारखे २५ प्रयोग झाले. बावीस दिवसांत पुस्तकाच्या दोन हजार प्रती संपून गेल्या आणि एकंदर १०।१२ हजार प्रेक्षक या नाटिकेचे प्रयोग पाहून आणि नाटिकेचे सहर्ष कौतुक करून गेले ! रसिकांना नाटिका पूर्णपणे पसंत पडली आणि रसिकांनीं नाटिकेला आशिर्वादहि दिले ! रसिक म्हणजेच जनता आणि जनता म्हणजेच जनार्दन ! मग जनताजनार्दनाचे आशिर्वाद म्हणजेच परमेश्वरी कृपाप्रसाद नव्हे काय ?

खरे सांगावयाचे म्हणजे ही नाटिका रंगभूमीवर आणणे हे एक धाडसच होतें. नाटिकेच्या प्रयोगांची वेळ रोज सायंकाळीं ६॥ वा. व रविवारीं सकाळीं ९ वा. अशी चमत्कारिक होती प्रयोग २।२। तासांत आटपणे हेहि चमत्कारिकच होतें. नटवर्गांत श्री. चाफेकर व दामुअण्णा यांशिवाय बाकी सर्व लहान मुले ! नाटिकेंत प्रेमरसाचा कोमलपणा होता पण तींत भडक विनोदाचा धांगडधिंगा किंवा शृंगारादि प्रसंगांचा छत्रो-रपणा नव्हता, तरीहि प्रेमदेवता नाटिका रसिकांच्या निर्मळ प्रेमाला पात्र झाली हे माझे परम भाग्य होय. ही नाटिका प्रेमाच्या मंगल भावनांनीं अथप्रासून इतिपर्यंत ओथंबलेली असल्यामुळे आर्यभगिनींना आणि आर्यबंधूंना, तरुणांना आणि तरुणींना, ज्ञानवृद्धांना आणि वयोवृद्धांना, मुलांना व मुलींना, जहाल सुधारकांना आणि जलाल उद्धारकांना सर्वांनाच पसंत पडली. इतकें झाल्यावर आणखी तें काय पाहिजे ? हजारों रसिकांचे आशिर्वाद मिळाल्यावर आणखी दुसरा कृपाप्रसाद तो कोणता पाहिजे ? मी तर

असेंच धरून चालतो कीं जनतेच्या रूपानें परमेश्वरच प्रसन्न झाला ! मी या परमेश्वरी प्रसादाचा अत्यंत नम्र भावनेनेंच स्वीकार करतो. देवा, निर्मळ प्रयत्नाला असाच यावत जा म्हणजे कोणाचाहि, कर्मयोगावरील विश्वास रेंसभरहि ढळणार नाही !

जनता तर प्रसन्न झाली आणि आजच बॉम्बे थिएटरांत झालेल्या सन्मान-समारंभाच्या प्रसंगी नाट्यतपस्वी अप्पासाहेब टिपणीसांनींहि नाटिकेच्या सुयशाचें अत्यंत प्रेमळ मनानें अभिनंदन केलें. अप्पासाहेब टिपणीसांना मी नाट्यतपस्वी म्हणतो आणि म्हणून त्यांच्या अभिप्रायाला मी पृथ्वीच्या मोलाची किंमतहि देतो.

झालें, रसिकांचीं मनं प्रसन्न झालीं पण कांहीं छव्ंचीं आणि ढव्ंचीं तोंडें मात्र आंबट झालीं ! त्यांना माझ्या नाटिकेचा उत्कर्ष गोड तोंडानें कसा पहावणार बरें ? त्यांनीं आपल्या ' थोर ' वृत्तीला जागून नाटिकांच्या सांप्रदायाची टवाळीच केली ! या ' थोर ' टवाळांचाहि मी आभारीच आहे ! चमकदार सौंदर्याला खुमारी येण्यासाठीं एकादें तरी गालवोट लागावयास नको काय ? माझ्या प्राणांतिक टवाळ मित्रांनीं, तुम्हीं उशीरां कां होईना पण ' जागे ' झालांत यावद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारीच आहे ! छव्ंचीं आणि ढव्ंचीं, तुम्ही राखून ठेवलेल्या वाड्मयाच्या कुरणांत चरणारा असा मी नसल्यामुळे माझ्यावर तुमचा रोष होणें सहाजिक आहे. आतां एवढीच कृपा करा कीं माझ्या नाटिकांवर तुमच्या राखीव कुरणांत चरणारीं वशिल्यांचीं तेंदें सोडूं नका ! तुमचा वशिला नसला म्हणजे मी एकादा अगडवंब वाड्मयसेवक म्हणून गाजणें शक्य नाही हें मलाहि कळतें पण काय उपयोग ? मी एक साधा सेवक आहे, मला कुठें अगडवंब कीर्ति पाहिजे आहे ? शिवाय, माझ्या सेवेला जनताजनार्दनाचे आशिर्वाद नेहेमींच मिळत असतात. मग मला तुमच्या वशिल्याकडे आशाळभूतपणानें पाहण्याची तरी जरूर काय ?

प्रेमदेवता नाटिकेवर ' नव्या काळांत ' एक अप्रतिम अभिप्राय आला असल्यामुळे मला त्याचा साभार उल्लेख केलाच पाहिजे. त्याशिवाय अनेक प्रेमांकित मित्रांनींहि प्रेमदेवतेवर उत्तम अभिप्राय दिलेले आहेत पण त्यांत प्रभुप्रभातकारांच्या अभिप्रायाचा सानुवाद उल्लेख न केला तर माझ्यावर कृतघ्नपणाचा दोष आल्याशिवाय राहणार नाही. मी प्रभुप्रभातकारांचा अभिप्राय ' परिशिष्ट अ ' म्हणून या नाटिकेच्या शेवटीं छापलेला आहे. प्रभुप्रभातकारांच्या या प्रेमळ चर्चेवद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

आपल्या अभिप्रायांत प्रभुप्रभातकारांनीं नाटिकांच्या सांप्रदायाचा जो ऐतिहासिक दृष्टीनें उहापोह केला आहे तो अत्यंत मनोरंजक आणि विद्वत्तापूर्ण असाच आहे.

नाटिकांच्या सांप्रदायाचा असा उहापोह होणे जरूरच होते, हे महत्त्वाचे काम प्रभुप्रभातकारांनीं करून आपल्या मासिकाच्या श्रेष्ठ दर्जाला अधिकच उज्ज्वलता आणली आहे. प्रभुप्रभात हे जरी जातिनिविष्ट मासिक असले तरी त्याची दृष्टि संकुचित नसल्यामुळे त्याने मराठीतील जातिविशिष्ट मासिकांत अनुकरणीय असेच अग्रस्थान मिळविलेले आहे ही गोष्ट एकादा टवाळ छबूहि कवूल केल्याशिवाय रहाणार नाही. मी प्रभुप्रभात मासिकाला धन्यवाद देतो.

नाटिकांचा नवा सांप्रदाय सुरू करून वालमोहन सं. मंडळीने १ आगस्ट १९३० रोजी प्रेमदेवता व २३ आगस्ट १९३० रोजी पूर्ण स्वातंत्र्य अशा दोन नाटिका पाऊण महिन्यांच्या अल्पावधीत रंगभूमीवर आणल्या आणि या नव्या सांप्रदायाला अपूर्व यश मिळवून दिले. या कामी मला पांच वर्षांच्या 'रामा' पासून प्रौढ सुवृत्तीच्या 'शंकरा' पर्यंत सर्वांचेच साह्य झाले आहे. नटवर्य शंकरराव चाफेकर, बाल गणपतराव राम आपटे यांच्याबरोबरच या नव्या सां. दायाला मित्रवर्य श्री. दामुअण्णा जोशी, श्रीपतराव उपरे, रामभाऊ कुळकर्णी, वसंतराव कुळकर्णी, बाबासाहेब जोगळेकर, एस. के. गोडबोले, गंगारामबुवा, कु. वापूराव माने, चौधरी, संत, हातकणंगळेकर, डोंगरे, घरत, शंकर आपटे, जोशी, श्री. गोपाळराव मिस्त्री व त्यांचे सहकारी वगैरे मंडळीचीहि अमोलिक मदत मिळाली हे मी साभार कवूल करतो. वरील मंडळीचा गौरव करण्यांत नाट्यत-पस्वी आप्पासाहेब टिपणीस, श्री. दादासाहेब नायक, डॉ. चिटणीस, दे. भ. पी. आर. लेले, दे. भ. डॉ. सुरतकर, दे. भ. अच्युतराव कोल्हटकर, दे. भ. डॉ. वेलकर, वाङ्मयप्रभु खंडेराव त्रिलोकेकर, प्रभुप्रभातकार श्री. रामराव विजयकर, श्री. नानासा-हेब सारोळकर, विविधवाङ्मयसेवक, श्री. मगनलालजी जव्हेरी, इ थोर थोर गृहस्थांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं हौसेनें भाग घेतल्याबद्दल मी त्यांचेहि आभार मानतो.

केवळ एका महिन्यांच्या अल्पावधीत अनेक चमत्कृतिजनक गोष्टी घडून आल्या पण येथे त्या सर्व गोष्टींचा उल्लेख करीत वसलों तर ते नाटिकेच्या प्रारंभीच एक मोठे थोरले चमत्कृतिजनक नाटक होईल म्हणून पुनः एकदां जनताजनार्दनाच्या चरणीं माथा नम्र करून मी, प्रेमांतिक व प्राणांतिक मित्रांचा आणि प्रेमळ रसिकांचा सप्रेम व सविनय निरोप घेतो आणि केवळ एकाच महिन्यांत नाटिकेची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग आल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करतो.

मुंबई, ता. ३१।८।३०

सर्व रसिकांचा नम्र सेवक,
अनंत हरि गद्रे.

मधुसंगीत

प्रेमदेवता

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ—दिवाणखाना. सुलोचना अभंग गात बसली आहे.)

सुलोचनाः—

कांरे नाठविसी कृपाळू देवासी । पोसितो जगासि एकलाचि ॥ १ ॥
बाळा दूध कोण करितें उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥ २ ॥
फुटती तरुवर ऊष्णकालमासीं । जीवन तयांसी कोण घाली ॥ ३ ॥
तेणें तुझी काय नाही केली चिंता । राहें त्या अनंता आठवूनी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ज्याचें नांव विश्वंभर । त्याचें निरंतर ध्यान करीं ॥ ५ ॥

माझी कांहीं देवावर तितकीशी निष्ठा नाही पण काय असेल तें देव जाणे, सकाळच्या शांत वेळीं देवाचं एखादं गाणं गाइलं म्हणजे तितकंच आपलं मनाला बरं वाटतं ! मला वाटतं कीं हा संवईचाच परिणाम असावा. माझ्या आईनं हीं असलीं देवाचीं गाणीं गायची मला लहानपणापासून संवय लावून ठेविली आहे. लहानपणीं अज्ञानाच्या ऐन रंगांत मला जी देवभोळेपणाची संवय लागली ती, मी एवढी सज्ञान झाल्यें, चांगली शिकल्यें संवरल्यें, तरीहि जात नाही. मला वाटतं कीं देवभोळेपणाचं हें व्यसनच मला जडलं आहे ! व्यसन तें व्यसनच मग तें वाईट असो किंवा चांगलें असो ! लोकांना वाईटसाईट व्यसनें लागतात, मला आपलं हें—वाईटच कांहीं नव्हे पण—भोळेपणाचं, देवभोळेपणाचं, व्यसनच लागलं आहे. प्रातःकालचं गीत गाऊन बराच वेळ झाला पण कृष्णाईनं अजून कां बरं चहा आणून दिला नाही ? (मोठ्यानें) कृष्णाई, अग कृष्णाई, अजून नाही का झाला चहा ? अग, माझं गीत आटोपलं सुद्धां

कृष्णाईः—(चहा घेऊन येते) मग इतकं काय झालं घावरायला ? एक गीत आटोपलं तर दुसरं म्हणावं ! वोलून चालून देवाचं गाणं तें, एखादडुसरं जास्त म्हटलंस तर कांहीं विघडायचं नाहीं ! देवाचं गाणं मूळचं गोड खरं पण तेंच तुझ्या गोड गळ्यांतून निघालं म्हणजे फारच गोड लागतं वाई ! तूं आज इतकं कांहीं गोड गाणं गाइलीस कीं तें गाणं ऐकत असतांना माझी सुद्धां तंद्री लागली आणि पाण्याला आवाज आलं तरीहि न्यांत चहाची पूड घालायला मी अजिबात विसरल्यें !

सुलो०—पहा, देवभोळेपणापासून क्रसे तोंटे होतात ते ! देवभोळेपणाच्या नादांत तूं हातांतलं काम सुद्धां विसरून गेलीस ! मी म्हणतें कीं कामधाम सुद्धां विसरायला लावणारा हा देवभोळेपणाचा नाद चांगला का ? देवभोळीं माणसं कशीं शेवटीं निकामी होतात तें आतां माझ्या ध्यानांत आलं ! देवा, या देवभोळेपणाच्या व्यसनापासून तूंच मला सोडीव बावा !

कृष्णा०—पहा किती खुळी आहेस तूं ती ! देवभोळेपणापासून सोडीव म्हणून तूं देवालाच प्रार्थना करत्ये आहेस ! वरं, चहा पी पाहूं आधीं—देव तुझं कल्याणच करील.

सुलो०—हें पहा, माझं कल्याण मीच करून घेईन, मला नको कुठल्या देवाची मदत ! देवाची मदत घ्यायला मी कांहीं अडाणी आणि दुबळी नाहीं. मी चांगली शिकली—संवरलेली मुलगी आहे, मनाची पक्की खंबीर आहे. मला नाहीं कधीं देवाची करुणा भाकावी लागणार !

पद.

दीन कुजन देवाची करिति याचना । कंपित करि त्यां
मनिची दैन्यभावना ॥ ध्रु०॥ चंद्रकला तेजास्तव रविसि
याचिते । तारकाहि तिमिरपटलिं लपुन चमकते ॥
अदळपदीं परि ध्रुव तो नित्य बैसतो । अरुण साक्षी
ठेवी, दावी निज प्रकाशना ॥ १ ॥

कृष्णा०—बाळ, असला गर्व वाहणं वरं नाहीं ! सर्व कांहीं वरंवाईट देवाच्या इच्छेनंच होत असतं वरं ! आपण कांहीं करूं शकत नाहीं, सारं कांहीं देवच घडवून आणीत असतो.

सुलो०—हो, तूं तरी काय ? माझ्या देवभोळ्या आईच्याच तालमीत वाढलेली की नाही ? जशी आई देवभोळी होती, तशीच तूं ! जा तूं आपल्या कामाला, मला नको ब्रह्मज्ञान शिकवूं ! मी या जगांत डोळे उघडे ठेऊनच वावरत्ये आहे, मग मला देवाच्या दयेवर विसंबून बसण्याचं कारण पडणं शक्य नाही !

कृष्णा०—(कपवशी घेऊन जातां जातां) हो ! तूं मोठी शिकलेली, शहाणी, डोळस, तूं का मला बोलूं देणार आहेस ? तूं आपली कितीही गर्व वहा, माझ्या आशिर्वादानं देव तुझं कल्याणच करील ! (जाते.)

सुलो०—किती दुधखुळी आपण आहों तरी ! देवावर भरवंसा ठेवायचा, डोळे मिटून बसायचं, आणि देखत्या डोळ्यांत कुणी धूळ फेंकली म्हणजे दैवाला दोष घायचा ! शर्थ झाली बाई, अम्हां देवभोळ्या हिंदूंच्या दुधखुळ्या वेदान्तापुढं ! (मनाशी हंसत सुटते तों वाहेरून ' बाईसाहेब, मला वांचवा ' असा आवाज ऐकूं येतो. आवाज ऐकून सुलोचना चपापते.) कोण ? कोण संकटांत आहे ?

(इतक्यांत काळा बुरखा घेतलेला एक तरुण पुरुष धांवत येतो व सुलोचनेचे पाय धरतो.)

तरुण पुरुषः—(धांपा टाकीत) बाईसाहेब, मला वांचवा ! मी संकटांत सांपडलों आहे. मी निरपराधी असून सुद्धां माझ्यामागं सरकारी शिपायांचा ससेमिरा लागला आहे. कृपा करून मला थोडा वेळ आपल्या घरांत लपायला जागा द्या. बाईसाहेब, मला वांचवा, मी तुमचे उपकार कधीही विसरणार नाहीं.

सुलो०—(आश्चर्याने) अहो पण तुम्ही कोण, कुठले, ही काय भानगड आहे, तुमचं नांव काय, तुमच्यामागं सरकारी शिपाई कां, कांहीं सांगाल की नाही ?

तरुण पु०—बाईसाहेब, तें मी मागाहून सांगेन. मी खरोखरीच भयंकर संकटांत आहे, मला आधीं तुमच्या घरांत लपून बसायला परवानगी द्या. बाईसाहेब, तुम्ही मला प्रत्यक्ष देवताच भेटलांत ! माझ्यावर दया करा. (बाहेर ' पकडा, पकडा त्या हरामखोराला ' असा आवाज ऐकूं येतो.) ते पहा, माझ्यामागं लागलेले शिपाई दारापर्यंत येऊन पोचले. आतां मी लपतोच तुमच्या घरांत, मग तुम्ही मला तारा किंवा मारा ! (घरांत लपावयास तसाच निघून जातो.)

सुलो०—हा तर माझ्या परवानगीची वाटहि न पाहतां घरांत लपायला गेला सुद्धां ! आतां कसं करावं वरं ?

फांशीराम०—(दोघां शिपायांना घेऊन येतो) वाईसाहेब, त्या हरामखोराला मुकाट्यानं आमच्या स्वाधीन करा तो गुन्हेगार आहे, चोर आहे, दरोडेखोर आहे. त्याला तुम्ही तुमच्या घरांत थारा देऊं नका. भयंकर माणूस आहे तो ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर !

सुलो०—(विचारपूर्वक स्वगत) या वेळीं समयसूचकता ठेऊनच आला प्रसंग निभावून नेला पाहिजे ! (उघड) हें पहा फौजदारसाहेब, आधीं स्वस्थपणें या आसनावर बसा आणि मला नीट काय तें समजावून द्या. तुम्ही कोण चोर म्हणतां तो इथं आलेलाच नाहीं मग मी त्याला कुठं लपवून ठेवणार वरं ? कांहीं तरी तुमचीच नजरचूक झालेली दिसते आहे ! वसा आधीं.

फांशी०—ही वसायची वेळ नाहीं. त्या चोराला, तुमच्या घरांत शिरतांना, मी या-या डोळ्यांनीं पाहिलं, मग माझ्या नजरेकडून कशी चूक होईल वरं ? चूक झाली आहे ती तुमच्या हातून ! त्या चोराला मुकाट्यानं आमच्या स्वाधीन करा. हें पहा, तुम्ही असल्या बोलण्यांत वेळ घालवूं पहाल तर जबरदस्तीनंच आम्हांला त्याचा तपास करावा लागेल.

सुलो०—फौजदारसाहेब, जबरदस्ती ती कशाला पाहिजे ? माझ्या घरांतल्या माणसांना मीच बाहेर बोलावत्ये आणि तुमच्यापुढं हजर करत्ये, मग तर झालं ना ? (मेठ्यानें) कृष्णाई, अग ए कृष्णाई ! बाहेर ये पाहूं ! !

कृष्णा०—(बाहेर येऊन व सरकारी शिपायांना पाहतांच तोंडावरून पदर घेऊन) कां बाळ ? मला कां हाक मारलीस ?

सुलो०—हें वघ कृष्णाई, हे फौजदारसाहेब तुला पहायला आले आहेत, नीट उभी रहा त्यांच्या समोर !

कृष्णा०—काय ? हे मला पहायला आले आहेत ? (रागानें) मेल्यांनीं, मला म्हातारीला रे काय पहातां ? फौजदारसाहेब, माझी म्हातारीची थट्टा करायला तुम्हांला शरम नाहीं वाटत ? घ्या, घ्या, तुमचे डोळे फुटेपर्यंत मला नीट पाहून घ्या ! (फांशी-रामापुढं धिट्टाईनें उभी राहते.)

फांशी०—(गुर्मीतच) वाःग तूं ! एवढी तणतणतेस कशाला ? थेरडी झालीस म्हणून काय झालं ? मी फांशीराम फौजदार आहे. मी तुलासुद्धां पाहून घेईन समजलीस ?

कृष्णा०—अरे वाः ! तूं मला माहून घेणारु का ? मी तुला कोणता गुन्हा केला रे ? अं ? काय गुन्हा केला तुझा ?

फांशी०—थेरेडे, गप्प बैस ! असल्या बेकाम भाषेनें तूं सरकारी कायद्याचा अपमान करते आहेस ! संभाळून रहा ! !

कृष्णा०—(अधिक चिडून) तूं मला कायदा दाखवितोस नाही का ? चल माझ्यावरोवर तुझ्या विनस्पेटर साहेबाकडे ! त्यांच्यासमोर तुझा कान धरून तुला जाव विचारला नाही तर नांवच बदलीन ! चल, चल. (त्याला ओढीत) माझी म्हातारीची थट्टा करतोस नाही का ?

सुलो०—फौजदारसाहेब, किती झालं तरी ती जुन्या काळची म्हातारी बाई आहे. तिच्यापुढं तुमची घमेंड कांहीं चालणार नाही, तिच्याशी जरा समजुतीनंच बोला !

(मध्यंतरी कृष्णाई व फौजदार यांचा झगडा चालू असतांच तो तरुण पुरुष गवळणीचा वेष घेऊन व डोक्यावर दुधाची चरबी घेऊन बाहेर येतो, सुलोचनेच्या हातांत एक चिठी देतो, नंतर संधि सांधून धिटाईने बाहेर जाऊं लागतो.)

फांशी०—हो, तुमचं म्हणणं खरं आहे. (कृष्णाईस) अहो बाई, तुम्ही रागावूं नका. आम्ही तुमची थट्टा कशाला करूं वरं ? (समोरून गवळण जात असलेली पाहून) अहो पण तें आतां कोण गेलं बाहेर ?

सुलो०—ती आमची गवळण आहे, रतीबाचं दूध घालून गेली आपल्या वाटेनं ! बोलावूं का तिला परत ? बोलावूं का तिला ?

फांशी०—छेः, छेः, छेः, छेः, तिला कशाला परत बोलावतां ? आम्हांला तुमची ही म्हातारी नको आणि ती गवळणहि नको, आम्हांला आमचा गुन्हेगार पाहिजे आहे. शोधूं का आम्ही त्याला तुमच्या घरांत ?

सुलो०—हो, तुमच्या मनांत अजूनहि शंका असेल तर खुशाल शोधा. मी तुमच्या सरकारी कामाच्या आड कशाला येऊं उगीच ? कृष्णाई, या शिपायांना सगळ्या घरांत फिरवून आण पाहूं !

कृष्णा०—चला मेल्यांनों, पहा तुमचं डोंवल शोधून ! चला, या माझ्या मागूनअसे !

फांशी०—वरं तर चलारे ! आपणांला डोक्यांत तेल घालून या घराचा कोंप-
रान् कोंपरा शोधलाच पाहिजे. आमच्या पकडोतून तो गुन्हेगार कसा निसटून जातो

तेच पाहतों. म्हटलं मी फांशीराम फौजदार आहे. (मिशीवर पीळ देत कृष्णाईमागून शिपायांसह घरांत जातो.)

सुलो०—(हंसून) अहारे मेले वेंधळे ! तो चोर तर केव्हांच गेला यांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून ! (तरुण पुरुषानें दिलेली चिठी वाचते.) काय म्हणतो हा या चिठींत ? ' मी तुम्हांला पुनः भेटेन ! ' काय ? तो चोर पुनः माझी गांठ घेणार आहे ? हें गौडबंगाल काय आहे देव जाणे ! देवा, माझी आणि त्या चोराची लौकरच भेट करव. मी त्याची हकीगत ऐकून घ्यायला कशी अगदीं अधीर झाल्यें आहे !

फांशी०—(शिपायांसह बाहेर येऊन) नाहीं, कुठंहि चोराचा पत्ता लागत नाहीं. वाईसाहेब, जातों आह्मी ! तसदीची माफी असावी ! काय हा चोर तरी भयंकर माणूस आहे ? भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर ! (शिपायांना घेऊन जातो.)

सुलो०—मेले वेंधळे कुठले ! ह्मणे तसदीची माफी असावी ! अहो पण तुम्हाला एवढी तसदी घ्यायला सांगितली होती कुणी आणि आतां माफी तरी मागतां कशाला ? हो, पण आतां मला त्या चोराची भेट केव्हां एकदां होते असं झालं आहे ! देवा, त्या चोराचं रक्षण कर असं म्हणण्याची पाळी माझ्यावर आली खरी !

पद.

भिववी मना दुरित घोर । नाहीं दुजा आधार ॥ ध्रु० ॥

स्मरति ईश आर्तकालीं । वदति सुजन होई खरें ॥ १ ॥

कृष्णा०—(घाबऱ्या घाबऱ्या धांवत येऊन) अग दुधखुळे, फसलीस गऱऱ्याबाई पुरती ! त्या चोरानं कपाट फोडून तुझ्या दागिन्यांचा डबा लांबविला ना ?

सुलो०—काय म्हणतेस ? मी ज्या चोराला घरांत आसरा दिला त्यानंच मला लुबाडलं ? जा, आण पाहूं तो डबा इकडे, पाहूं दे मला नीट ! (कृष्णाई गेल्यावर) काय तरी वाई, मेला साराच चमत्कार ! कुणी एक गृहस्थ काळा वेष घेऊन आला काय, माझ्याच घरांत लपला काय, शिपायांना फसवून आणि त्यांच्याच हातावर तुरी देऊन गेला काय, आणि शेवटीं मलाच लुबाडून पळाला काय, साराच चमत्कार ! आणि इतकें करूनसंवरून त्यानं माझ्या हातीं चिठी दिली व पुनः भेटण्याचं आश्वासन दिलं. या त्याच्या कृत्यांचा सरळ अर्थ कसा लावावा तेंच मला समजत नाहीं !

कृष्णा०--(बाहेर येऊन व रिकामी पेटी तिच्यापुढं आपटून) पहा, आहे का या पेटींत एखादा तरी फुटका मणी शिल्लक ? मेला सर्वस्व लुबाडून गेला. मेल्याचं कधीं कधीं वरं व्हायचं नाही. माझा म्हातारीचा शाप.....

सुलो०--(तिच्या तोंडावर हात ठेवून) हां कृष्णाई, त्या चोराला इतक्यांत तरी शाप देऊं नको ! त्यानं मला लुबाडलं असलं तरी सुद्धां माझ्या मनांत त्याच्याविषयीं कौतुकच उत्पन्न झालं आहे. कोण, कुठला विचारा कोणत्या संकटांत असेल देव जाणे ! त्याची ती मुद्रा, त्याचं तें वर्तन, त्याची ती चतुराई, सगळं कसं कौतुक करण्यासारखंच घडून आलं आहे.

कृष्णा०--अग, तुझे दागिने गेले म्हणून रडायचं सोडून त्या चोराचं कौतुक कसलं करीत बसली आहेस ? रड नाही तर हंस, तुझी तूं मालकीण आहेस, मी आपली जात्येच कशी ! (जातां जातां स्वगत) ही स्वतः दागिन्यांच्या चोरीची वर्दी फौजदारांकडे जाऊन देईल असं कांहीं वाटत नाही. आपण हळूच मागच्या दारानं फौजदारांकडे जाऊन चोरीची वर्दी घ्यावी. (जाते.)

सुलो०--त्या चोराची चतुराई पाहून हंसावं कीं दागिने चोरीस गेले म्हणून रडावं तेंच मला कळत नाही. देवा, तुझ्या मदतीवर अवलंबून न रहाण्याचा मी कितीही जरी निर्धार केला तरी शेवटीं ' त्या चोराची भेट मला करव ' अशी तुझी प्रार्थना करण्याशिवाय मला गत्यंतर उरलेलं नाही. देवा, तूं तरी किती विचित्र जग निर्माण केलं आहेस हें ?

पद.

विस्मयता भरत जनमनांत । दाविसि देवा अशी कृती,
मती पडत झणिं भ्रमांत ॥ धृ० ॥ पंकिं उदय कमलाचा ।
संभ्रम करि जनिं साचा ॥ गंध मृगाच्या नाभीं ॥ १ ॥

पहिला अंक समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ-वाजूचा एक रस्ता. फांशीराम प्रवेश करतो.)

फांशी०--भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर माणूस ! ! !
त्या गुणनिधानाला पकडण्यासाठी मी जंगजंग पछाडतो आहे पण हातीं लागेल तर
शपथ ! अहो, मी शपथेवर सांगतो की गुणनिधान हा भयंकर माणूस आहे, अति-
भयंकर माणूस आहे, महाभयंकर माणूस आहे. माणूस तरी कसला तो ? सैतान
आहे सैतान ! मी फांशीराम फौजदार आहे, काळाचाहि काळ आहे आणि सैताना-
चाहि सैतान आहे. पण गुणनिधानानं मला चारी मुंडे चीत केलं ! चोर तर वस्ताद,
दरोडेखोर तर अट्टल आणि सोंगाड्या तर विलक्षणच ! या घटकेला फांकडा फक्कड-
राव असला तर पुढच्या घटकेला भणंग भिकारी बनेल आणि केव्हां एकाद्या बाईचा
वेष घेईल त्याचा पत्ताहि लागायचा नाही. भयंकर माणूस ! (आंत पाहून) आँ,
ही कोण बाई इकडे तोंडावरून पदर घेऊन लपतछपत येते आहे ! हा तो सोंगाड्या
चोर गुणनिधान तर नसेल ? असायचा, असायचा, तोहि नसेल तिथं असायचा
आणि असेल तिथं नसायचा ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर
माणूस ! ! ! आतां शिताफी करून या बाईला पकडावं ! (वाजूला उभा रहातो तो
कृष्णाई लपतछपत त्याच्या समोरून जाऊं लागते. तो तिच्या दंडाला धरून पकडतो.)
कसा सांपडला ? म्हटलं कसा सांपडलास ? माझ्या डोळ्यांत धूळ टाकून पळून
जातोस नाही का ? काढ तोंडावरचा पदर !

कृष्णा०--(त्याच्या हाताला हिसडा देऊन) तूं रे कोण मला अडवणार ?
तुला माझं तोंड पाह्यचं आहे नव्हे का ? पहा मेल्या, नीट माझं तोंड पहा ! मेल्या,
माझं तोंड पहातांच आपलं तोंड कां फिरवलंस ?

फांशी०--अरे ही तर ती सुलोचनेची दासी ! हिनं तर माझ्या तोंडांतच दिलीन
म्हणायची ! बाई, रागाऊं नका, माझ्या हातून चूक झाली ! !

कृष्णा०--(त्याला नीट निरखून स्वगत) अगबाई, हे तर फौजदारसाहेब !
(उघड) फौजदारसाहेब, चूक माझ्या हातून झाली, मला क्षमा करा.

फांशी०--नाहीं, नाही, चूक माझ्या हातून झाली, मलाच तुम्ही क्षमा करा !

कृष्णा०--छे: छे:, चूक माझ्याच हातून झाली !

फांशी०--छे, छे, छे:, चूक माझ्याच हातून झाली !

कृष्णा०--बरं तर, चूक दोघांच्याहि हातून झाली !

फांशी०--तसं कां ह्मणाना, चूक दोघांच्याहि हातून झाली ! हो पण, तुम्ही अशा लपतछपत कुठं चाललां होतां ?

कृष्णा०--तुमच्याचकडे ! एका चोरीची वर्दी घायला !

फांशी०--अस्सं ? पण चोरीची वर्दी घायला तुम्ही कां चोरासारख्या चोरपालांनीं चाललांत ?

कृष्णा०--अहो, चोरीची वर्दी घायलाहि मला चोरीच झाली आहे ! तो कोणसा चोरटा तुमच्या देखत गौळणीचं सोंग घेऊन गेला ना ?

फांशी०--काय ? ती गवळण नसून तो गुणनिधान चोरच होता ? भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर माणूस ! ! !

कृष्णा०--त्यानें सुलोचनेच्या दागदागिन्यांवर डल्ला मारला आणि गवळणीचें सोंग घेऊन तुमच्या समोरून तो निघून गेला !

फांशी०--काय, त्यानें सुलोचनाबाईचे दागिने चोरले ? खरोखर भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर माणूस ! ! !

कृष्णा०-- त्याला तुम्ही पकडा आणि चांगली शिक्षा ठोंठावा ! अहो, तुम्ही त्या चोराला मोकळा सोडलात तर तो आणखी काय अनर्थ करील कांहींच सांगतां येत नाही. त्यानं सुलोचनेच्या मनांत आपल्या चतुराईनें कौतुकाची भावना उत्पन्न केली आहे ! अत्तां त्यानें कौतुकच उत्पन्न केलं, उद्यां तो सुलोचनेचं मनच चोरून घेऊन जाईल !

फांशी०--जाईल, जाईल, तो चोर सुलोचनाबाईचं मनहि चोरून घेऊन जाईल ! तो चोर ना ? भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! ! महाभयंकर माणूस ! ! ! अहो पण बाई, तुमच्या सुलोचनादेवींनीं एका अद्वल चोराचं कौतुक करावं हें जरा चमत्कारिक नाही का ?

कृष्णा०—अहो, कसलं चमत्कारिक घेऊन बसलां आहांत ? सुलोचनाच मुळीं चमत्कारिक मुलगी आहे ! तिचे आईबाप श्रीमंत होते—तिला त्यांनीं श्रीमंतीच्या लाडिक थाटांत वाढविली. त्यांनीं तिला हल्लींचें भपकेदार शिक्षणहि दिलं. आधींच पोर लाडावलेली आणि त्यांत शिक्षणानं नादावली मग तिला चमत्कारिक बनायला कितीसा वेळ लागणार ? इतक्यांत काय झालं, तिचे आईबापहि एकाएकीं तापाच्या भयंकर सार्थींत सांपडून देवलोकाला निघून गेले ! मग काय विचारतां ? तिच्या स्वतंत्र विचारांचें साम्राज्यच माजलं घरांत ! तिची आई जरा देवभोळी होती म्हणा, तिनं पोरीला देवाचीं गाणीं काय गोड शिकवलीं आहेत म्हणतां ? पण अतां तिला तीं देवाचीं गोड गाणींहि कडू वाटूं लागलीं आहेत ! देवभोळेपणाचा तर तिला तिटकाराच आहे. ह्मणते कशी ? मी स्वतंत्र विचारांची शिकलेली मुलगी आहे ! मग बोला, अशी ती शिकलीसंवरलेली, लाडावलेली आणि नादावलेली पोर बहकली तर त्यांत कसलं आश्चर्य ? चोरानं चोरी केली तेव्हां त्याच्यावर रागावयाचं सोडून ती त्याच्या चतुराईचं कौतुकच करूं लागली आहे ! ती स्वतः तुम्हांला चोरीची वर्दी देणार नाहीं असें मला वाटूं लागल्यामुळं मीच चोरपावलांनीं तुम्हांला वर्दी घायला निघाल्यें तों मलाच चोर समजून तुम्ही मलाच पकडलंत !

फांशी०—ती माझी चूक झाली ह्मटलं ना ? धरूं का तुमचे पाय ? लावूं का तुमच्या दाढी... ? च्, च्, च् !

कृष्णा०—बरं जाऊं आतां ? हें पहा, तो एक चोर असला तर तुम्ही सवाई-चोर बनून त्याला पकडा आणि तें कुठंसं निर्जन बेट आहे ना ? त्यावर हवा खायला पाठवून द्या. नीट संभाळूनच त्याला पकडा बरं का ? नाहीतर तो तुम्हांलाच तोंडघशीं पाडायचा ! नियम नाहीं त्याचा ! (जाते.)

फांशी०—नाहीं, नियम नाहीं त्याचा, कारण तो तसाच बिलंदर आहे ! भयंकर माणूस, अतिभयंकर माणूस, महाभयंकर माणूस ! पण कांहीं झालं तरी आज त्याला मी खास पकडणार ! त्याच्या ठावठिकाणाचा पत्ता लावतो आणि त्याला गिरफदार करतो. तो चोर गुणनिधान म्हणे, गुणीला नांवाच्या सुंदर नायकिणीच्या नादीं लागला आहे. पाळत ठेवतो आणि त्याला त्या गुणीलेच्या रंगमहालांतच पकडतो ! बाकी तो आहे बिलंदर ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! महाभयंकर माणूस ! ! ! (जातो.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ—बगीचा, एक कोंपरा. गुणनिधान चोरपावलांनीं चालत येतो.)

गुण०—अहो, या इकडे अगदीं बाजूला या. माझ्याविषयीं कोणताहि संशय मनांत धरूं नका. या इकडे !

सुलो०—(येऊन) तुम्ही मला असं एका बाजूला कां बोलावून आणलंत ?

गुण०—कारण मला तुम्हांला माझी हकीगत अगदीं गुप्तपणं सांगायची आहे. सुलोचनादेवी ! तुमचं नांव सुलोचनादेवी होय ना ?

सुलो०—होय तेंच माझं नांव ! पण तुमचं नांव काय ?

गुण०—माझं नांव गुणनिधान ! मी तुमच्या आणि जगाच्या दृष्टीनें चोरच आहे. मी चोरी केली आणि फांशीरामाला फसविण्याकरितां तुमच्या घरांत शिरलों. तुम्ही कृपाळु होऊन मला आश्रय दिलात पण मी तुम्हांलाहि लुबाडलं ! देवि, मी तुम्हांला फसविलं याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटतं. तुम्ही मला दुष्ट, चोर, चांडाळ समजत असाल यांत संशयच नाही. पण खरी हकीगत कळल्यावर तुम्ही मला तितकासा दोष देणार नाही. (इकडे तिकडे पाहून) हें पहा देवि, मी पवित्र उद्देशानंच चोरी केली. चोरीच्या पैशांनीं मी एका प्रेमदेवतेला संकटमुक्त केलं आहे. मी समाजसुधारक आहे. समाजसुधारणेच्या कार्यांत गुंतलों असतां गुणीला या नांवाच्या सुंदर व तरुण वेश्येची करुण कहाणी माझ्या कानावर आली. त्या मुलीला अब्रूनंच आयुष्य कंठावयाचं होतं पण तिचा बाप पैशाच्या राक्षसी लोभानं तिला तसं करूं देईना ! मी त्या मुलीची गांठ घेतली व तिच्या तोंडून सर्व हकीगत समजावूनहि घेतली. गुणीलेचा राक्षसी बाप तिला एका बदमाष तरुणास दहा हजार रुपयांना विकावयाला तयार झाला होता. त्या मुलीवर माझं प्रेम बसल्यामुळें पैशांची भरपाई करून तिला सोडविण्याचं मी ठरविलं. मी पैशाची भरपाई करण्यासाठीं एक वर्षाची मुदत मागून घेतली. माझ्यापाशीं जें कांहीं होतं तें गुणीलेच्या बापाला देऊन टाकलं पण दहा हजारांची कांहीं भरपाई झाली नाही. आज वर्ष पुरं होऊन मुदत संपत असल्यामुळें दहा हजारांची भरती करण्यासाठीं मी चोऱ्या केल्या आतां मी सर्व रक्कम गुणीलेच्या बापाला देऊनहि टाकली आहे. आज संध्याकाळीं गुणीला पूर्णपणें माझी होणार ! गुणीलेच्या

व माझ्या आयुष्यातील सोन्याचा दिवस आज उगवणार ! सुलोचनादेवि, तुमच्या पायांत मी माझ्या कातड्याचे जोडे करून घातले तरीहि तुमचे उपकार फिटणार नाहीत. देवि, लौकरच मी तुमच्या दागदागिन्यांचीहि भरपाई करून देईन हें पक्कें लक्षांत ठेवा. मी चोर असलों तरी सदुद्देशानंच चोऱ्या करणारा चोर आहे. (शीळ ऐकू येते.) देवि, फारशीराम फौजदार इथंच कुठंतरी धिरट्या घालतो आहे. मला आतां इथं थांबतां येत नाहीं. मी जातो. देवि, मी पुनः केव्हांतरी तुम्हाला भेटेन (जातो).

सुलो०—त्या वदमाषांच्या हातून गुणीलेसारख्या तरुणीची सुटका झाली तर मला सुद्धां आनंदच होणार आहे. माझे दागदागिने सत्कारणींच लागले यांत शंका नाही. गुणनिधान हे जरी जगाच्या कलुषित दृष्टीने चोर असले तरी त्यांच्या मनाचें औदार्य स्वर्गीय आहे. पण गुणनिधानांनीं सांगितलेली हकीकत खरी असेल ना ? कीं हीहि त्यांची एखादी भुलथापच आहे ? कांहीं असो, तूर्त तरी माझे मन त्या तरुण पुरुषाविषयींच्या कौतुकानंच भरून गेलें आहे ! देवा, गुणनिधानांच्या हातून अशींच सत्कार्ये घडोत हीच तुझ्या चरणीं माझी प्रार्थना आहे !

पद

दे सुजाति तया देवः । दे सुजाति प्रेमभावा ॥ ध्रु० ॥ हो,
करित मनुज जें कां । तें विफलाहि विलोका ॥ जरि त्या
नाहिं भाव साचा । तो यत्न हो फुकाचा ॥ १ ॥

(जाते.)

प्रवेश ३ रा.

(स्थळ—गुणीलेचा महाल. गुणीला कोचावर बसली असून मोहनिधान तिच्याशेजारीं उभा राहून बोलत आहे असा देखावा. महालाच्या बाहेरच्या वाजूला गुणनिधान येतो.)

गुण०—अहाहा ! आज मी धन्य होणार ! त्या वदमाष मोहनिधानाच्या दहा हजार रुपयांची भरपाई सुदतींत झाल्यामुळं आज गुणीला त्याच्या ऋणांतून मुक्त

होणार आणि तिचा बाप तिला राजरोसपणं माझ्या स्वाधीन करणार ! झालं, माझ्या श्रमाचं सार्थक झालं, माझ्या समाजसेवाबुद्धीचं सार्थक झालं, माझ्या चौर्यकर्माचं सार्थक झालं ! आज गुणीला माझी होणार आणि मी धन्य होणार ! यावेळीं माझी लाडकी गुणीला खात्रीनें माझी प्रेमळ वाट पहात असेल ! (आंत पहातो व चपापतो.) अरेरे ! घात झाला, मी हें काय पहातो आहे ? माझी गुणीला त्या बदमाष मोहनिधानाशीं कसल्या गुलगुल गोष्टी करते आहे ? ही गुणीला इमानी आहे का बेमान आहे ? तो बदमाष मोहनिधान शेवटीं माझी मान कापणार कीं काय ? मला अत्तांच्या अत्तां सर्व गोष्टींचा उलगडा करून घेतलाच पाहिजे. (आंतील बाजूला जावयास निघतो. तो गेल्यावर महालाचा अंतर्भाग दृष्टीस पडतो.)

मोह०—हें पहा गुणीले, याच क्षणीं मला तुझ्याकडून काय तें अखेरचें उत्तर मिळालें पाहिजे. बोल, तूं माझ्यावर प्रेम करणार कीं नाहीं ? आजच्या आज तूं आमच्योवरोवर हें विलासपूर सोडायला तयार आहेस कीं नाहीं ? चल आपण दुसऱ्या शहरांत जाऊन सुखांत राहूं ! आपण इथं येऊन राहिलों आणि सर्व कांहीं कारस्थान यथास्थितपणंच पार पडलं. अतां मुळींच वेळ उरलेला नाहीं, काय तें याच क्षणीं स्पष्ट उत्तर दे.

गुणीला०—मोहनिधान, तुमचं काम झालं असेल तर तुम्ही बाबांना घेऊन वाटेल तिकडे जा. मी इथंच राहणार आणि गुणनिधानांची सेवाचाकरी करून माझ्या जन्माचं सार्थक करून घेणार ! ज्यांनीं उदार बुद्धीनं मला तुमच्या हातून सोडविलं, त्यांच्याशीं मी बेमान होईन हें शक्यच नाहीं. तुमची पैशाची राक्षसी हांव पुरी झाली ना ? आतां माझा छळ कां करतां ?

पद.

दुखवितां वृथा कां ही वनिता । तुष्ट केलि ना दुष्ट लालसा ।
तुम्हीं स्वतां ॥ कां सती छळितां अतां ॥ ध्रु० ॥ पापविकारा
झणीं आंवरा । न स्वैरता देत चित्ता शांतता ॥ १ ॥

मोह०—मी तुझा छळ कां करतो तें तूं आपल्या तरुण सौंदर्यालाच विचार ! माझी पैशाची हांव पूर्ण झाली पण प्रेमाची तृष्णा कुठं शांत झाली आहे ?

गुणी०—ही तुझी राक्षसी लालसा पूर्ण होणें शक्य नाही. मी इथंच राहणार आणि गुणनिधानांची प्रेमानं सेवाचाकरी करणार! यापुढं माझ्याशीं एकहि शब्द बोलू नका-चालते व्हा, माझे गुणनिधान इतक्यांत इथं येतील... (पडद्यांत आवाज—‘ हां, गुणनिधान ! आल्या पावलीं निघून जा ! ’)

मोह०—हा पहा गुणनिधान आला ! याच क्षणीं मला तुझा निकाल लावलाच पाहिजे. तूं कुठली बऱ्या बोलानं कवूल व्हायला म्हणा ! जातिवंत वेश्या असून प्रेमाचें ढंग करतेस काय ?

गुणी०—वेश्या होतें पण आज गुणनिधानांच्या कृपेनं कुलवती स्त्री होणार आहे. नीचा, एकहि शब्द न बोलतां इथून मुकाट्यानं आपलं तोंड घेऊन चालता हो, नाहीतर गुणनिधान आल्यावर तुझं तोंड फुटल्याशिवाय राहणार नाही !

(पुनः पडद्यांत आवाजः—‘ शंका निधान, बाजूला व्हा, मी हा आंत जाणारच ! ’)

मोह०—अतां तोंड बंद करत्येस कीं तें मी जबरदस्तीनं बंद करूं ? तूं तशी कुठलीं ऐकायला म्हणा ? (गळ्याचा मफलर काढून तिची मुसकी बांधतो. ती धडपडते. तो तिला उचलून आंत घेऊन जातो. गुणनिधान शंका निधानाला रेंटीत आणतो.)

गुण०—(शंका निधानाची मानगुटी पकडून) शंका निधान, हें तुझी काय मांडलं आहे ? बोलतां कीं नरडी दाबूं ?

शंका०—धांवा, धांवा, गुणनिधान माझी नरडी दावतो आहे, धांवा !

मोह०—(धांवत येऊन) गुणनिधान, सोड त्यांना आणि इथून बऱ्या बोलानं चालता हो. (शंका निधानाला सोडवितो.)

गुण०—मी इथून कां जाऊं ? आजपर्यंत मी इथं चोरट्या पावलांनीं येत होतो. पण आज मी इथं राजरोसपणं व हक्कानंच आलों आहे. तुझीच इथून चालते व्हा ! तुमची रक्कम तुझाला ठरलेल्या मुदतींत पावती झाली ना ? आतां गुणीला सर्वस्वीं माझी झाली आहे—मी तिच्याशीं लग्न करून तिला माझी पत्नी करणार !

मोह०—काय मूर्ख आहेस रे ? तूं एका वेश्येला आपली पत्नी करणार ? तुझा समाज तुला तसं करूं देईल का ? तुझे आप्तेष्ट तुला असली अनीतीची गोष्ट करूं देतील का ?

गुण०—तुला काय करायच्या या नसत्या उठाठेवी ? मी समाजाची आणि आप्तेष्टांची वाटेल तशी समजूत घालीन ! आतां तुम्ही इथून नीट समजुतीनं निघून जातां कीं चांगली समज देऊं ?

शंका०—हे पहा गुणनिधान, हे माझं घर आहे आणि गुणीला माझी मुलगी आहे. तुला वेश्येच्या घरांत शिरून लग्नाच्या भानगडी करायला सांगितलं कुणी ?

गुण०—ते मला माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीनंच सांगितलं ! वेश्यांच्या अनीतिकारक धंद्याला आळा घालून समाजसेवा करण्याचें पुण्यव्रत मी अंगिकारलं आहे. स्त्रिया म्हणजे प्रेमळ देवता, त्यांना वेश्याव्यवसायाच्या नरकांत ढकलणं हे सैतानी पाप आहे. ज्या दिवशीं आमची पवित्र स्त्रीजात वेश्याव्यवसायाच्या नरकांतून उद्धरली जाईल त्याच दिवशीं आमच्या हिंदु समाजाला चांगले दिवस दिसतील ! मी तुमचं ऋण देऊन टाकून गुणीलेला पापपंकांतून वर काढली आहे. आतां तुमच्यासारख्या घाणेरच्या कीटकांना इथं लुडबुडण्याचं कारण नाही ! गुणीला माझी आहे, सर्वस्वी माझी आहे—तुम्ही इथून चालते व्हा !

मोह०—बेव्या, तूं एवढा शिकलेला, समाजसुधारणा करायला निघालेला, चतुर, धूर्त असून तुला एका वेश्येचें चरित्र कळूं नये ना ? मला तुझी कीव येते, खरोखरच मला तुझी कीव येते ! विचारा साफ फसला ! साफ तोंडघशीं पडला ! !
(हंसून खिजवितां.)

गुण०—काय म्हणतां मी फसलों ? आणि तो कसा ?

मोह०—अरे मूर्खा, तुला लुवाडण्यासाठीं आम्ही हे कारस्थान रचिलं होतं. तुझ्यासारख्या मूर्ख आणि उतावळ्या बुद्धीच्या समाजसुधारकांना फसविणारी जी सोनेरी टोळी आज या त्रिलासपुरांत धुडगूस घालते आहे, तिचे आह्मी म्होरक्ये आहों.

गुण०—आणि तुमच्या कपटकारस्थानाला गुणीलेची संमति आहे ?

मोह०—अरे, तिची संमति आहे आणि म्हणूनच तर आह्मी तुला सबंध वर्षभर भुलथापांवर झुलविलं ! गुणीला ही तर आमच्या कपटनाटकाची नायिका आहे. तिनं तुला इतक्या चतुराईनं फसविलं कीं, तिची जितकी तारीफ करावी तितकी थोडीच होणार आहे. आमची रक्कम आम्हांला मिळाली, गुणीलचा

हेतु साध्य झाला. अतां अहो राजेश्री, तुमचं काळवंडलेंलें तोंड झांकून घेऊन इथून चालते व्हा ! वाहवा, गुणीलेची तरी काय तारीफ आहे ?

गुण०—वाः, तिचं तर माझ्यावर प्रेम आहे !

मोह०—तुझा भावडा मूर्खपणा म्हणतो तो हाच ! अरे, तिचं तुझ्यावर मतलबी प्रेम होतं, आतां मतलब साधला आणि तें प्रेमहि संपलें ! तुला खरं सांगूं ? वाईट वाटून घेऊं नकोस हं, जें खरं आहे तेंच स्पष्ट सांगतो, तिचं खरं प्रेम माझ्यावर आहे ! काय शंकानिधान, तुम्हीच काय तें सांगा आणि याची शंका दूर करा.

शंका०—गुणनिधान, मोहनिधान सांगतात तें निःसंशय खरं आहे ! माझ्या गुणीलेचं प्रेम मोहनिधानावरच आहे.

गुण०—पाजी धेरड्या, काय वोलतोस हें ? अरे, तूं तिचा वाप आहेस कीं केंसानं गळा कापणारा उलट्या काळजाचा कसाव आहेस ?

शंका०—वेड्या ! जसं गुणीलेचं प्रेम खोटं, तसंच माझं पितृपणहि खोटंच आहे. मी गुणीलेचा खोटा वाप आहे. खरं सांगूं ? एका चांगल्या कुळांतल्या हिंदु विधवेनं टाकून दिलेली ती पोरकी पोर आहे. मी तिचा लहानपणापासून संभाळ केला. तिच्या लालनपोषणाच्या कामीं जो पैसा मी इतकी वर्षे खर्च केला त्याची सव्याज भरपाई करून घेण्यासाठीं मी घडपडतो आहे. अजून त्या सुंदर पोरटीच्या जीवावर मला तुझ्यासारख्या अनेक उल्लू तरुणांना लुबाडतां येणार आहे.

मोह०—आणि त्या कामांत मी मदत करणार आहे-समजलास ना काय तें नीट ?

गुण०—समजलों, नीट समजलों कीं तुम्ही बदमास आहांत, पाजी अहांत, सैतान आहांत, कसाव अहांत...

मोह०—अतां या शिव्यांचा काय उपयोग होणार वरं ? अतां तूं इथून निघून जावंस तेंच वरं !

गुण०—जाईन, पण एकदां गुणीलेला भेटल्यावर ! तिची आणि माझी समक्षा-समक्ष भेट करवा, मग मी जाईन !

शंका०—अतां तुला तिची भेट होणं शक्य नाहीं.

मोह०—आणि तीं तुझी भेट घेणारीही नाही. तुझी च्वाहूल लागतांच ती आपण होऊन इथून आंत निघून गेली. तिने तुम्हें धक्के मारून बाहेर घालवायला मला सांगितलं आहे. तूं जर मुकाट्यान इथून जाणार नाहीस तर मला माझ्या लाडक्या गुणीलेचा हुकूम अमलांत आणावा लागेल ! (अस्तन्या वर सारतो.)

गुण०—वदमाष ! मला धमकी देतोस ? मला आंत जाऊं दे, मी तिची भेट घेणार आणि तूं अशी वेमान कशी निघालीस तें समक्ष विचारणार ! वाटेंतून दूर हो नाहीतर.....

मोह०—नाहींतर काय करशील ?

गुण०—तुला धूळ चारून आणि तुला लाथाडून आंत जाईन !

मोह०—तें शक्य नाही, हा पहा मी तुला अडवून धरला आहे !

गुण०—अस्सं काय ? (त्या दोघांची झटापट होते. गुणनिधान मोहनिधानाला खाली पाडून त्याच्या छातीवर वसतो.)

शंखा०—धांवा, धांवा, खून ! खून !!

फांशी०—(प्रवेशून) कोण कुणाचा खून करते आहे ? हा चोर गुणनिधान इतका बिलंदर खुनीहि आहे तर ! भयंकर माणूस ! अतिभयंकरमाणूस !! महा भयंकर माणूस !!! (शिपायांस) अरे पहातां काय ? पकडा त्या भयंकर माणसाला आणि ठोका बेड्या ! (शिपाई तसं करतात.) गुणनिधान, काय भयंकर माणूस आहेस रे तूं ?

गुण०—फौजदारसाहेब, मी भयंकर माणूस नाही, खरीं भयंकर माणसं हींच आहेत !

फांशी०—वरोवर आहे. ज्याअर्थी यांनीं तुझ्यासारख्या बिलंदराला आपल्या कोंवळ्या माना चरांचरां कापूं दिल्या नाहीत त्याअर्थी हेच भयंकर ! राजेश्री, तुमचीं पापें भरलीं, तुमच्या सर्व चोऱ्यांचा मला पत्ता लागला, शेवटीं सुलोचनादेवीसारख्या सुशील मुलीच्या दागिन्यांवर डग्रा मारून तुम्ही गवळणीच्या वेषांत आमच्या डोळ्यांत धूळ फेंकून फरारी झालांत तेंहि आम्हाला साक्षीपुराव्यानिशीं समजलें. सुलोचनादेवींच्या घरून आम्हांला सर्व वितंबातमी लागली. मी सुलोचनादेवींचा फार आभारी आहे.

कृष्णाई-सुलोचनादेवींची दाई, हीहि लाख ह्यातारी आहे ! आतां आमच्या हातून तुम्ही निसटणं शक्य नाहीं. चला, मेहरबानी करून अंधारकोठडीकडे चला !

गुण०—(स्वगत) अरेरे, काय ही बेमान दुनिया ! त्या सुलोचनेसारख्या कुलवधूनंही माझ्याशीं बेमानीचं वर्तन करावं ना ? ती गुणीला बोलून चालून वेऱ्या, ती बेमान निघाली यांत मला फारसं आश्चर्य वाटलं नाहीं पण मी जिला विश्वासांत घेतली त्या सुलोचनेनंही बेमानी करावी ना ? कृष्णाई तर काय, बोलून चालून दासीच ! ती बेमान झाली तर कसलं आश्चर्य ? आश्चर्य हें कीं मी भाबडेपणानं स्त्रीजातीवर विश्वास ठेवला ! बेमान, स्त्रीजात सारी बेमान हेंच खरं ! चला, फौजदार-साहेब ! मला वाटेल तिकडे घेऊन चला. वाटलं तर मला अंधारकोठडींत टाका, वाटलं तर मला फांशीं द्या ! मी बेमान स्त्रीजातीवर विश्वास टाकला, मी वाटेल ती कठोर शिक्षा भागायला योग्यच आहे—चला !

फांशी०—चल तर ! तूं ह्मणशील तर मी तुला फांसावरहि चढवीन, कारण मी बोलून चालून फांशीराम आहे. पण तो योग कांहीं या वेळींच साधेलसें वाटत नाहीं. कारण तूं कुणाचा खून केल्याचं माझ्या रोजनिशींत नमूद नाहीं. तूं दरोडेखोर आहेस ह्मणून तुला सक्तमजुरीची शिक्षाच भोगावी लागेल. पण तो वाद कशाला ? न्याय-देवता न्याय द्यायला बसलेलीच आहे. चला राजेश्री ! (शिपायांस) अरे, तुम्ही याला नीट जेरबंद केला आहे ना पण ? नाहीतर हा तुम्हांला वाटेंतच धूळ चारायला कमी करणार नाही ! खरोखर भयंकर माणूस, अतिभयंकर माणूस, महाभयंकर माणूस ! ! ! (गुणनिधानाला घेऊन जातो.)

मोह०—वावासाहेब, आपल्या मार्गांतला हा कांटा आयताच परस्पर फांशी-रामाच्या पादत्राणाखालीं चिरडून मोडून गेला ! मी आतां गुणीलेला बाहेर आणतो. तिला घेऊन आपल्याला या क्षणींच विलासपुरांतून पोबारा केला पाहिजे. (गुणीलेला आणावयास जातो.)

शंका०—हा मोहनिधान मदतीला आहे ह्मणून बरं, नाहीतर त्या गुणनिधानानं माझी गठडीच वळली असती ! या मोहनिधानाचा तर मी आभारी आहेच, पण ज्या कुणी विधवेनं आपल्या सुंदर मुलीला गटारांत फेंकून दिलें त्या विधवा माउलीचेहि मला आभार मानलेच पाहिजेत ! त्या विधवेच्या निर्दय कृतीमुळं तर ही

गुणीला माझ्या हातीं लागली ! विधवांना निर्दय बनविणाऱ्या सदय हिंदुसमाजा, तूं धन्य आहेस ! (मोहनिधान मुसकी बांधलेल्या गुणीलेला बाहेर आणतो व तिची मुसकी सोडतो.)

मोह०--गुणीले, इथं काय काय प्रकार घडले ते तुझ्या कानावर गेले असती-लच ! तुझा प्यारा गुणनिधान अंधारकोठडीची काळीकुट्ट हवा खावयाला गेला. आतां तरी तूं आमच्यावरोवर येतेस कीं नाहीं ? चल वोल, आटप लौकर !

शंका०--हो, आटप लौकर कारण इथं रेंगाळत राहिलों तर आमच्यावरच आटपण्याची पाळी येईल.

गुणी०--नीचांनों, तुम्ही लौकर आटोपाल तर माझ्यासारख्या दीन गाईंवर तुमचे उपकारच होतील.

शंका०--बाळे, येणार ना मग तूं आमच्यावरोवर ?

गुणी०--कुठं येऊं नरकांत ? नाहीं, मी नरकांत येणार नाहीं. नरकाचे धनी तुम्हीच व्हा ! मी पतिव्रता आर्यस्त्रीचं पुण्यव्रत आचरून स्वर्गालाच जाणार ! मी प्रेमळ गुणनिधानांची अविवाहित पत्नी आहे. मला माझे पुण्यपावन पत्नीव्रत सोडतां येत नाहीं. तुमचा मार्ग तुम्हांला मोकळा आहे, मी इथंच राहणार !

मोह०--तुला इथं विलासपुरांत राहतां येणार नाहीं. तूं जर इथं राहिलीस तर आमच्या पातकांना केव्हां तोंड फुटेल आणि त्यावरोवरच आमचंही तोंड केव्हां फुटेल ह्याचा नियम सांगतां येणार नाहीं. शिवाय लाडके गुणीले, माझं तुझ्यावर प्रेम आहे. लाडके... (तिच्याजवळ जातो, ती त्याच्या श्रीमुखांत भडकावते.)

गुणी०--पाजी माणसा, हें घे तुझ्या प्रेमाचं वक्षीस !

मोह०--(गाल चोळीत) गुणीले, अशी बेफाम होऊं नकोस, मी हा अपमान मुकाट्यानं सहन करणं शक्य नाहीं.

शंका०--बाळे, हें काय बरं भलतंच ? असला बेफामपणा कोमल मनाच्या स्त्रीजातीला शोभत नाहीं. बाळ, असं करूं नये !

गुणी०--नीचा, तूं मला बाळे म्हणून पितृवात्सल्याची विटंबना करूं नको. तूं माझा जन्मदाता पिता नाहीस ही गोष्ट मी मघांशींच ऐकली ! पित्याचं ढोंग करणाऱ्या

कसावा ! इथून निघून जा. तूं माझं लालनपालन केलंस आणि त्या उपकारांची फेड गुणनिधानांनी दिलेल्या रकमेनं केव्हांच झाली ! नीचा, लपव हे पापकृत्यांनी काळवंडलेलं तोंड लपव आणि माझ्या आत्म्याला होत असलेल्या वेदना थांबव ! मोहनिधान, तूं या कसाबाला घेऊन जातोस कीं आपली आणखी फजिती करून घेतोस ? मी पूर्वी वेश्या होत्ये पण गुणनिधानांच्या स्वर्गीय प्रेमासुळें पवित्राचरणाची पतिव्रता स्त्री म्हणून आतां या जगांत मिश्रणार आहे. पतिव्रता आर्यस्त्री कोपली तर काय अनर्थ ओढवतो तें तुला माहीत आहे ना ?

मोह०—वेडे पोरी, मला वाटतं कीं तुझं डोकं पातिव्रत्याच्या भडक कल्पनांनी भडकलं आहे. हे वेडे विचार सोडून दे आणि आमच्यावरोवर चल !

गुणी०—तें शक्य नाही, माझ्या जीवांत जीव असेपर्यंत तें शक्य नाही.

मोह०—आणि तुला इथं जिवंत ठेऊन आमचा जीव वांचणंहि अशक्य आहे. लक्षांत ठेव कीं तूं माझ्या हातीं जिवंतपणीं लागली नाहीस तर तुझा जीव घेऊनच आम्हांला इथून पळावं लागेल ! (सुरा काढून) हा पाहिलास सुरा ! एक तुला आमच्यावरोवर येऊन स्वतःचा जीव जगवावा लागेल किंवा या सुन्याला स्वतःच्या प्राणांचं बलिदान करावं लागेल ! (तिच्या छातीवर सुरा रोंखतो.)

गुणी०—(त्याचा हात धरून) इतकंच ना ? पातिव्रत्याच्या संरक्षणासाठीं मी स्वतःच्या प्राणांचें बलिदान करावयास तयार आहे. हा सुरा माझ्या छातींत घुसून सर्व जगाला हेच कंठरवानं सांगेल कीं पुरुषांच्या पापी कारस्थानांमुळंच कुलवती आर्यस्त्रिया वेश्या होतात पण त्यांना सत्यधर्माचा प्रकाश मिळतांच त्या जागृत होऊन आर्यस्त्रियांची पवित्र परंपरा चालविण्यासाठीं स्वतःच्या प्राणांची आहुति देण्यासहि तयार होतात ! नीचांनीं, पहा, पहा, नीट डोळे फाडून या पतिव्रतेचें बलिदान पहा ! (स्वतःच्या उरांत खंजीर मारून घेते व निचेष्ट पडते.)

मोह०—अरे हे काय झालं भलतंच ? शंकानिधान, चला पळा इथून ! नाहीतर हिचा खून आमच्या मानगुटीला बसून आमच्या मानेला फांस लावील !

शंका०—हो, तेंहि खरंच ! चला, मोहनिधान ! जीव घेऊन चला ! !

मोह०—चला, आहे नाही तें गुंडाकून घेऊन मागच्या दारानं पळ काढा ! (जातात.)

गुणी०—(शुद्धीवर येत) चांडाळानों, अजून तुम्ही पोबारा केला नसलात तर लौकर तसं करा. (सुरा हातांत घेऊन) हे प्राणघातक देवते, माझ्या हृदयांत शिरून गुणनिधानांवरील माझ्या पवित्र प्रेमाचा ठाव तूं घेतलाच आहेस. सर्व जगाला माझ्या हृदयांतील पवित्र प्रेमाची कहाणी सांग आणि धन्य हो ! (वंदन करते. तिच्या कपाळाला रक्त लागते. इतक्यांत कृष्णाई सुलोचनेला घेऊन येते.)

कृष्णा०—वाळे, हाच गुणीलेचा महाल, इथंच फांशीराम फौजदार गुणनिधानां पकडणार होते !

सुलो०—(गुणीलेकडे पाहून) वाई, वाई, हे काय तुम्ही करतां ? तुम्ही स्वतःचा खून करून घेतलांत कीं काय ? (पाणी आणवून तिला पाजते)

गुणी०—तुम्हीं कोण ? इथं या नरकांत कां आलांत ?

सुलो०—मी इथं गुणनिधानांचं दर्शन घेण्यासाठीं आलों आहे.

गुणी०—ते पवित्र दर्शन तुम्हांला कांहीं वर्षे तरी होणार नाही. त्यांना फांशीरामांनीं पकडून नेलं-त्यांना आतां शिक्षा होणार ! कुण्या सुलोचनाबाईचे दागिने चोरल्याचा त्यांच्यावर आरोप आहे.

सुलो०—हायरे दुदैवा ! शेवटीं त्यांच्या दुःखाला मीच कारणीभूत झालों म्हणावयाची ! कृष्णाई, तूं भावज्या भोळेपणानं गुणनिधानांवर केवढा भयंकर प्रसंग आणलास हा !

कृष्णा०—मला काय माहित वरं कीं ते इतके चांगले गृहस्थ असतील म्हणून ? कोण दुष्ट चांडाळीण मी ! (कपाळावर हात मारून घेते.)

गुणी०—वायांनों, तुमचा कांहींच अपराध नाही. मीच खरी पापिणी आहे. मला वेश्येच्या नरकांतून मुक्त करण्याकरितां गुणनिधानांनीं तें साहस केलें. सुलोचनाबाई, तुम्ही भेटलांत हे फार चांगलं झालं. वाई, गुणनिधानांवर तुम्हीं प्रेम करतां ना ? सांगायला लाजूं नका. त्यांच्यावर कुणाहि सुंदर तरुणीनं प्रेम करावं असेच ते प्रेमळ वीरपुरुष आहेत. त्यांच्यावर अवश्य प्रेम करा आणि ते कारागृहांतून परत आले म्हणजे त्यांना स्वर्गसौख्याचा लाभ करून द्या. मीच तें करणार होतें पण त्यांचा प्रेमळ सहवास माझ्या नशिवां नाही. वाई, आंतल्या खोलींत जा आणि माझ्या तान्हुल्याला इकडे घेऊन या.

सुलो०—जा, जा, कृष्णाई ! आंत जाऊन वाळाला घेऊन ये पाहूं ! (कृष्णाई जाते.) गुणीलाताई, त्या पुण्यपुण्याचं प्रेम तुम्हीं आकर्षण करून घेतलंत, तेव्हां तुमची थोरवी काय सांगावी ? (तिचं डोकं आपल्या मांडीवर घेते.)

गुणी०—(कृष्णाईनं मूल आणलेलं पाहून) आणा, वाळाला इकडे आणा. (मुलाला हृदयाशीं कवटाळून) वाळ, तूं मोठा भाग्यशाली आहेस. तुला गुणनिधानासारख्या थोर आणि उदार अंतःकरणाच्या प्रेमळ पित्याच्या पोटीं जन्म लाधला आणि अतां सुलोचनादेवीसारखी देवता तुझी आई होऊन तुझे लालनपालन करणार ! वाळ, या पापिणीची, या तुझ्या कर्मचांडाळ मातेची कधीं आठवणहि काढूं नकोस आणि आपल्या थोर पित्याच्या उज्ज्वल चरित्राचें अनुकरण करून धन्य हो. वाळ, मी तुला अतां या देवतेच्या ओटींत टाकून स्वर्गांत जातें. (त्याचा मुका घेऊन, सुलोचनेस) सुलोचनाताई, मी अतां थोड्या क्षणांचीच सोवतीण आहे. हें तान्हुलं आम्हां दोघांच्या प्रेमाचं पुण्यफळ आहे, माझ्या वाळाची आई होऊन तुम्ही त्याचा पोटच्या गोळ्याप्रमाणं संभाळ करा, याला मी तुमच्या ओटींत घातला आहे. सुलोचनाताई, माझे पतिदेव तुम्हांला भेटले म्हणजे माझ्या वाळाला त्यांच्या स्वाधीन करा आणि त्यांना माझा अखेरचा निरोप सांगा कीं मी अखेरपर्यंत त्यांच्याशीं इमानानंच वागल्यें आणि भरल्या कपाळीं कुंकूं लुटीत स्वर्गाला निघून गेल्यें. (अडखळत) ताई, माझा हा निरोप माझ्या पतिदेवाला सांगाल ना ?

सुलो०—हो सांगेन वरं !

गुणी०—हें पहा, मी माझ्या हृदयांतून वाहणाऱ्या पवित्र रक्ताची शपथ घेऊन माझ्या पवित्र प्रेमाची ग्वाही तुम्हांला देत्यें आहे. (हाताला लागलेलें रक्त दाखवितें.) ताई, तुम्हांला माझ्या पवित्र प्रेमाची ग्वाही पटली ना ?

सुलो०—ताई, तुम्हीं प्रत्यक्ष प्रेमदेवताच आहांत, तुमच्याविषयीं कोण संशय घेईल वरं ?

गुणी०—वरं तर मी तुमचा निरोप घेल्यें ! गुणनिधान-गु-ण-नि-घा-न ! (मरते. सुलोचना मुलाला हृदयाशीं कवटाळते. पडदा.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला.

(स्थळः—बगीच्याच्या बाहेरची बाजू.)

फांशी०—(प्रवेशून) भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस !! महाभयंकर माणूस !!! अहो काय सांगूं ? तो भयंकर माणूस निर्जन वेटावरील सक्त मजुरीची भयंकर शिक्षा भोगून जिवंत परत आला. त्या निर्जन वेटावर तुहंगाची हवा खावयाला गेलेला माणूस बहुधा जिवंत परत येत नाही. पण याहि नियमाला तो बिलंदर गुणनिधान अपवाद ठरला-खरोखरच भयंकर माणूस ! विलासपुरला परत आल्यानंतर तो कुठं असतो नि काय करतो कांहींच पत्ता लागत नाही. एरुदां नुस्ताच चोऱ्या करून निर्जन वेटावर गेला पण अतां तो कुणाचा खून पाडायलाहि सोडायचा नाही. भयंकर माणूस ! अतिभयंकर माणूस ! महाभयंकर माणूस ! बाकी मीहि कांहीं कमी नाही म्हणा. तो एक बिलंदर असला तर मी सवाईबिलंदर आहे ! हां, मी आधीच सांगून ठेवतो की मी सवाईबिलंदर आहे. तो जर एखादा खून करील तर मी त्याला फांशी देईन-आधी आपलें सांगून ठेवितो की मी फांशीराम फौजदार आहे. त्याला फांशी सुद्धां देईन ! (मिशिवर पीळ देतो. इतक्यांत कृष्णाई लहानग्या प्रेमनिधानाला घेऊन येते.)

कृष्णा०—कांही फांशीराम, कुणाला फांशी देण्याची तयारी चालविली आहे ? कुणाचं भाग्य उदयाला आलं ? तुमच्या हातून कोण स्वर्गाला जाणार ?

फांशी०—तो चोर, तो बिलंदर, तो भयंकर माणूस ! तो निर्जन वेटाची कडक हवा खाऊन जिवंत परत आला आहे ना ?

कृष्णा०—काय, गुणनिधान शिक्षेची मुदत संपवून परत आले ? बरं झालं बाई !

फांशी०—बरं झालं बाई ? काय बरं झालं तुमचं कपाळ ! मी आपलें आधीच सांगून ठेवतो की तो बिलंदर परत आल्यानं कुणाचंहि बरं व्हायचं नाही ! भयंकर माणूस तो ! तो सुद्धां आल्यापासून कसल्या तरी भयंकर कारस्थानांत

शुंतलेला आहे ! कसलं तरी सोंग वेळून शहरांत वेड्यासारखा हिंडत असतो म्हणे ! तुम्ही आधीं सुलोचनादेवींना वर्दी देऊन ठेवा, कारण त्यांच्यावरच त्याचा डोळा असला पाहिजे असा मला संशय येतो. तो त्यांच्यामुळच तुम्हांत गेला ना ? आपलीं सावध असा. बाकी मी त्याच्या पाळतीवर आहेच ह्मणा ! हें पहा, बोक्या जसा उंदरावर पाळत ठेवतो कीं नाहीं, तसा मी त्याच्यावर पाळत ठेवणार आहे. तो उंदीर असला तर मी बोक्या आहे वरं का ? हंसतां काय ? अहो, मी खरो-खरच त्या उंदराचा बोक्या आहे !

प्रेम०—काय ग आजी ? हा माणूस नाहीं का ? हा बोक्या का आहे ?

फांशी०—हो, हो, मी बोक्याच आहे. त्या उंदरावर झडप घालीन आणि त्याला या बोक्याचा पराक्रम दाखवीन !

प्रेम०—कांही बोक्या, तुम्ही आजपर्यंत असे कोणते पराक्रम गाजविले आहेत सांगा तर खरे ! कोणते पराक्रम गाजविले आहेत ?

फांशी०—अहो कृष्णाई, मला आत्मस्तुती करण्याचा कंटाळा आहे. स्वतःच्या पराक्रमांचं वर्णन करायला मला लाज वाटते बघा ! तुम्ही मला मर्द समजत असाल पण आत्मस्तुतीचा प्रश्न निघाला कीं बायकांसारखा लाजतो ! जसा मी पराक्रमी आहे तसाच मी लाजाळू आहे. तुम्हीच या सुलाला माझ्या पराक्रमाची कथा सांगा !

प्रेम०—अहारे बोक्या ! ह्मणे मी बायकांसारखा लाजतो ! अहो, मग तुम्ही परकर नेसून माझ्याबरोबर भातुकलीचा खेळ खेळायला कां येत नाहीं ? हें पहा, मी होईन भातुकलीतला राजा आणि तुम्हांला पळवून नेऊन माझी राणी करीन !

फांशी०—वाः, तूं मला पळवून नेणार आणि राणी करणार काय ?

कृष्णा०—महाराज, रागाळं नका, लहान मूल आहे !

फांशी०—म्हणजे मी या मुलावर रागावेन असं तुम्हांला वाटलं कीं काय ? मला मुलांच्या वाळबोलांचं सोठं कौतुक वाटतं ! अहो, मलासुद्धां याच्या एवढाच एक मुलगा आहे. मी झोपीं गेलों म्हणजे तो माझी शेंडी जात्याच्या खुंद्याला बांधतो आणि छातीवर बसून माझ्या मिशाच उपटतो ! त्यानं जोरजोरानं मिशा उपटल्या

म्हणजे मी ओरडत उठतो म्हणा, पण म्हणून मी त्याच्यावर रागावतो म्हणतां की काय ? बाळ, तुझ्या बोलण्याचा मला नाही राग येत ! पण कायरे, तूं मला कसं पळवून नेशील सांग पाहूं ? मी कसा रेव्यासारखा मोठा आहे तर तूं अगदी पाड्यासारखा लहान आहेस ! सांग, मी तुझ्या खेळांतली राणी झालों तर तूं मला कसं पळवशील ?

कृष्णा०—काय हें ? तुम्ही एवढे मोठे झालांत तरी थेटेखोरपणा सुटला नाही ना ? अहो, त्या मुलाची थट्टामस्करी काय मनावर घेतां ?

फांशी०—वाई, तुम्ही गप्प बसा. तुम्हांला नाही समजायची मुलांच्या मंजुळ बोलांतली मौज ? मी असा थेटेखोर आहे आणि म्हणूनच भयंकर कामें करूनहि शुटगुटीत राहिलों आहे ! माझ्यासारखी दुल्ला माणसं अशीच थेटेखोर असतात बरं का ? तुम्ही गप्प बसा. बरं बाळ, या वाईच्या वरळण्यांत आपला भातुकलीचा विषय तसाच राहून गेला ! सांग पाहूं, तूं मला कसं पळवशील ?

प्रेम०—अहो, तुम्ही परकर नेसलांत म्हणजे लहान मुलगी व्हाल आणि मग मी तुम्हांला खांद्यावर घेऊन पळवून नेईन ! हो, पण जर कां तुम्ही गडबड करूं लागलांत तर या तुमच्या मिशाच उपटीन ! सोडणार नाहीं ! ! (त्याच्या मिशा उपटतो.)

फांशी०—ओय्, ओय्, ओय्, ! वाई, या तुमच्या मुलाला ओढा, हा आज माझ्या मुखज्यावर मिशा कांहीं उरूं देत नाही ! ओय्, ओय्, ओय् !

कृष्णा०—बाळ, सोड त्यांच्या मिशा ! मिशा गेल्या तर त्यांच्यावर फार भयंकर प्रसंग येईल !

प्रेम०—अग पण आजी, मी यांची थट्टा करतो आहे ना ?

कृष्णा०—चल, ये इकडे, मोठ्या मासणांची थट्टा करणं बरं नव्हे ! (त्याला दूर करते.)

फांशी०—ओय्, ओय्, ओय्, ! वाई, तुमचा मुलगा मोठा भयंकर माणूस आहे वधा ! तुम्ही त्याला ओढून घेतलांत ह्मणून बरं झालं, नाहीतर हा तुमचा छकुला आज कांहीं माझ्या मर्दानी मुखावर मिशांचे आंकडे शिल्लक ठेवीत नव्हता ! भयंकर माणूस होणार हा !

कृष्णा०—अहो, तुम्हांला अजून ठाऊक नाहीं ! हा गुणनिधानांचा मुलगा आहे, बापसे वेटा सवाई होणार वधा !

फांशी०—(ताडकन् उठून) काय म्हणतां, हा त्या भयंकर माणसाचा मुलगा आहे ? ह्मणूनच हा इतका भयंकर आहे ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर ! बापापेक्षांही भयंकर ! मुला, तूं त्या भयंकर बापाचा सवाई भयंकर मुलगा असलास तरी तुला सांगून ठेवतों कीं मी एकदां चिडलों कीं माझ्यापुढं कुणाची मात्रा चालूं द्यायचा नाहीं ! तुझ्या त्या भयंकर बापाला निर्जन वेटावरच हवा खायला धाडला, पण तुला मी वरच्या नंदनवनाची हवा खायला स्वर्गांत पाठवून देईन ! म्हटलं मी फांशीराम फौजदार आहे !

प्रेम०—(चिडून) काय, माझ्या बावांना तुरुंगांत पाठविणारे फांशीराम ते तुम्हीच काय ? थांबा, मीच तुम्हांला स्वर्गांत पाठवतों ! (दंड थोपटतो.) माझ्याशीं देन हात करायची आहे का तुमची तयारी ? (मांड्या थोपटतो.)

फांशी०—बाई, या तुमच्या बिलंदर मुलाला मागे ओढा. तुम्ही त्याला घट्ट धरून ठेवलंत कीं मी इथून ऐटींत निघून जाईन !

कृष्णा०—वरं, तुम्ही खुशाल जा ! मी त्याला आंवरत्यें. (त्याला धरते.)

फांशी०—(ऐटीनें जातां जातां) भयंकर बापाचा महाभयंकर वेटा आहे खरा !

प्रेम०—(कृष्णाईच्या हातांतून निसटून फांशीरामाच्या अंगावर धांवून जातो व त्याचे पाय पकडून त्याला पाडतो.) अरे लोका, माझ्या बावांना तूं तुरुंगांत पाठविलंस नाहीं का ? अतां कसा माझ्या हातून निसटतोस तेंच पहातो ! (त्याला गुद्दे मारतो.)

कृष्णा०—(त्याला मागे ओढून) काय वरं हें बाळ ? किती खोडकर आहेस तूं ? असं करूं नये ! जाऊं दे त्यांना. फौजदारसाहेब, तुम्ही जा कसे !

फांशी०—(जातां जातां) भयंकर बापाचा भयंकर मुलगा ! भयंकर, अति-भयंकर, महाभयंकर ! (मुलाकडे पहात पहात उलटा चालत जातो.)

प्रेम०—आजी, तूं आज माझा घात केलास वध ! माझ्या बापाला तुरुंगांत पाठविणाऱ्या त्या फांशीरामाचा मी खरपूस समाचारच घेणार होतो !

कृष्णा०—खुळा कुठला ? चल् घरीं, आई घरीं वाट पहात असेल ! चल !

प्रेम०—(जमिनीवर बसून पाय आपटीत) मी नाही येत जा ! तूं माझा आज घात केलास ! आलों नाही तर तूं काय करशील ?

कृष्णा०—मी काय करणार बाबा तुझ्या हूडपणापुढं ? जो तूं मोठमोठ्यांना ऐकत नाहीस तो मला का धूप घालणार आहेस ? मी आपली जातेंच करी ! पण हें पहा, आणखी हूडपणा करूं नको, लौकर घरीं ये. (जाते.)

प्रेम०—(हातपाय आपटीत) ऊं, ऊं, ऊं ! माझ्या हातून तो फांशीराम निसटला. आतां माझे बाबा मला भेटले तर ते काय म्हणतील बरं ?

गुणनिधान०—(बैराग्याच्या वेषांत आडून सारं ऐकत असलेला असा पुढें येऊन) बाळ, तुझे बाबा तुला शूराचा बच्चा आहेस असंच म्हणतील व तुला शाबासकी देऊन जवळ घेतील आणि प्रेमानं कुरवाळून असा तुझा गोड पापा घेतील ! (त्याला जवळ घेतो व कुरवाळून त्याचा पापा घेतो. प्रेमभरानें त्याचे डोळे पाण्यांनीं भरून येतात.)

प्रेम०—पण कांहो, तुम्ही कोण ? आणि तुम्ही असे रडतां कां ? बोला ना ? (त्याला मिठी मारतो.)

गुण०—बाळ, तुझे गुण पाहून मला प्रेमाचं रडूं कोसळतें आहे. बाळ, किती गुणी आहेस तूं ? किती प्रेमळ आहेस तूं ?

प्रेम०—मी गुणनिधान बाबांचा मुलगा आहे म्हणून गुणी आहे आणि माझं नांव प्रेमनिधान आहे म्हणून मी प्रेमळ आहे ! पण तुम्ही कोण ?

गुण०—बाळ, मी एक भणंग भिकारी आहे. मीहि तुझ्यासारखाच गुणी आणि प्रेमळ होतो पण प्रेमाच्या नादीं लागून गुण उधळले आणि असा बैरागी झालों. बाळ, तुला माझी भीति वाटत नाही का ? तुला माझ्या या भिकारी वेषाचा तिटकारा येत नाही का ?

प्रेम०—नाहीं, मला तुमची भीतिहि वाटत नाही आणि तुमचा तिटकाराहि येत नाही. मला तुम्ही कुरवाळलंत ना, तेव्हां मला फार आनंद झाला ! मला तुम्ही असेंच कुरवाळा ! मला तुमचा तिटकारा मुळींच येत नाही पण त्या म्हातान्या आजितलीचा

मात्र तिटकारा येतो. ती माझ्यावर एवढाले डोळे वटारते आणि मला म्हणते कशी ? तुझा बाप एक खोडकर होता तर तूं सवाई खोडकर आहेस ! माझे बाबा खोडकर होते का हो ? मी सवाई खोडकर आहे का ? तुम्हीच सांगा !

गुण०—बाळ, तुझा बाप खोडकर नव्हता आणि तूंही खोडकर नाहीस. ज्यांना जातिवंत शौर्याची पारख होत नाही तीं माणसें शूरांना खोडकर म्हणतात ! बाळ, तुझी आजी तुला वाईट बुद्धीनें नाही खोडकर म्हणत ! ती तुला तसं कौतुकानंच ह्मणते. तुझी आजी मोठी प्रेमळ आहे वरं का ?

प्रेम०—हो, खोटं कशाला बोलूं ? आजी किनई एरवीं फार प्रेमळ आहे. मला गोड गोड खायला देते आणि माझे किती कौतुक करते ! आणि माझी आई आहे कीं नाही, तिचा प्रेमळपणा तर विचारुंच नका. मी थोडकासाच वेळ जरी दूर गेलों तरी ती कासावीस होते आणि मी तिला कडकडून मिठी मारली ह्मणजे ती रडूंच लागते ! बैरागीबुवा, माणसें प्रेमानें सुद्धां रडतात तीं हो कां ?

गुण०—बाळ, तें मी तुला कसं सांगूं ? तुला प्रेमाचा विषय कसा समजावून दळूं ? बाळ, प्रेमानं आंतड्याला पीळ पडतो आणि जिवाचें पाणी होतें—मग तेंच जिवाचं पाणी डोळ्यांतून वाहूं लागतें आणि प्रेमाला पूर येतो ! वरं पण बाळ, तुझ्या आईचं नांव काय ? गुणीला का ?

प्रेम०—छे; माझ्या आईचं नांव गुणीला नाही आणि फिणीला नाही. माझ्या आईचं नांव मोठं गोंड आहे—तिला मी आई म्हणतो आणि लोक तिला सुलोचना-देवी म्हणतात.

गुण०—हो, बाळ ! ती खरोखरीचीच देवता आहे, तिची योग्यता फार मोठी आहे ! बाळ, तुझं तिच्यावर खरंच प्रेम आहे ह्मणतोस ?

प्रेम०—(रागावून) हें हो काय असं विचारतां मला ? माझी तुझी थट्टा करतां होय ? आईवरच्या माझ्या प्रेमाची कुणी थट्टा केली तर मला खपायची नाही वरं का ? बजावून ठेवतो ! (डोळे वटारतो.)

गुण०—बाळ, मी तुझ्या प्रेमाची थट्टा करणं शक्य तरी आहे का ? बाळ, तुला सुलोचनादेवीसारखी देवतातुल्य आई मिळाली तेव्हां तूं धन्य आहेस !

बरं बाळ, जातों मी ! तूं अतां असाच दुडदुडत आईकडे जा बरं का ? तुझ्या विर-
हामुळं त्या देवतेचा जीव कासावीस झाला असेल ! (त्याचा मुका घेतो.)

प्रेम०--वैरागीबुवा, तुम्ही येतां का माझ्या आईला पहायला ? चला माझ्या-
बरोबर ! तिची देवपूजा झाली म्हणजे ती मला प्रसादाचीं केळीं देईल आणि
मग तीं मी तुम्हांला देईन बरं का ? वैरागीबुवा, चला ना आईकडे ! (त्याला
ओढूं लागतो.)

गुण०--बाळ, मला अत्तां काम आहे. मी जातों पण लौकरच येईन बरं का
तुझ्या आईला भेटायला ?

प्रेम०--(जातां जातां) या हं, खरोखरच या ! याच बरं का ? (जातो.)

गुण०--अहाहा ! देवा, तुझी लीला तरी किती चमत्कारिक आहे ही ? देवा,
माझ्या बाळाचं दर्शन मला घडविलंस आणि तुझ्या कृपेनं मी धन्य झालों. चला, आतां
चांगलीशी संधि पाहून सुलोचनादेवीचंहि दिव्य दर्शन घ्यावं आणि धन्य व्हावं ! !

प्रवेश २ रा.

(**स्थळ**--घरापुढील अंगण. सुलोचनादेवी तुळशीच्या पंता करीत असून संतांचा
मेळा ' वैष्णवजन तो तेने कहिये ' हें पद गात आहे. पुढील काळीज जातो. पूजा आटोप-
ल्यावर सुलोचना देवाचें गीत गाऊं लागते.)

सुलोचनाः—

पद.

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥ तोचि
साधू ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ १ ॥ तुका
म्हणे सांगों किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ २ ॥

(सुलोचनेचें गाणें चालू असतां कृष्णाई चहा घेऊन येते.)

कृष्णा०—वाळ, लौकर- चहा घे. हं ! नाहीतर गाण्याच्या नादांत चहा निवून जाईल.

सुलोचनाः—काय ग हे कृष्णाई ! किती लौकर चहा घेऊन आलीसं ? किती गोड गाणें मी गात होत्यें आणि त्यांत तूं व्यत्यय आणावास ना ? आणखी दोन देवाचीं गाणीं मी म्हटलीं असतीं तर कांहीं विघडलें का असतें ? (चहा पिऊं लागते.)

कृष्णा०—हो, विघडलंच असतें ! तुला काय करायच्या या देवभोळेपणाच्या उठाठेवी ? देवभोळेपणामुळंच आपला हिंदुसमाज रसातळाला पोंचला असं तुझं मत होतं ना ? तुझ्या देवभोळ्या आईनं तुला लहानपणीं देवाचीं गाणीं शिकविलीं म्हणून तिला सुद्धां नावं ठेवायला तूं कमी केलं नाहीस पण अतां पाहतें तों तूंच तिच्यावर कडी केली आहेस ! पहांटे उठून स्नान करतेस काय, तुळशीची पूजा करतेस काय, देवाचीं गाणीं गात बसतेस काय, साराच चमत्कार ! शिकून शहाणी झालेली सुलोचना कधीं असले देवभोळेपणाचे थेर करील असं मला स्वप्नांत सुद्धां वाटत नव्हतें !

सुलो०—कृष्णाई, माझ्या मनांत जें परिवर्तन झालें तें आश्चर्य करण्यासारखेंच आहे खरें ! मी इतकी कशी बदलल्यें त्याचें माझे मलाच आश्चर्य वाटतें आहे ! पण कृष्णाई, हल्लीं सर्वच गोष्टी आश्चर्य करण्यासारख्या घडून येत नाहीत का ? देवाची लीलाच आश्चर्यकारक नाही का ? देवा, तुझ्या अतर्क्य लीलेचें वर्णन कोण करील बरं ?

पद

श्रमते गिरा तुज वानितां । लीलाधरा ॥ ध्रु० ॥ करित
लीला मति वावरी ! विश्वंभरा ॥ १ ॥ करिसि धवलीं
रंग नाना मायावरा ॥ २ ॥

कृष्णा०—होय बाई ! ते गुणनिधान तुला चोराच्या रूपानें भेटले काय आणि त्यांनीं तुला वेडं केलं काय, सारंच आश्चर्य ! खरंच, तुला ती गोष्ट सांगायची अगदींच विसरल्यें ! काल मला फांशीराम फौजदार भेटले होते आणि त्यांनीं मला सांगितलं

कीं गुणनिधानांची सुटका झाली आणि ते निजन बेटाहून इथं विलासपुराला परत आले सुद्धां !

सुलो०—काय म्हणतेस ? गुणनिधान परत आले ? मग ते अजून कसे मला भेटले नाहीत ? ते माझ्यावर रागावले तर नसतील ना ? अथवा, त्यांनीं माझ्यावर कां राग धरूं नये ? एका अर्थी मीच त्यांच्या शिक्षेला कारणीभूत झालें नाहीं का ? बरं, फांशीरामांनीं त्यांच्याविषयीं आणखी कांहीं सांगितलं नाहीं का ?

कृष्णा०—फांशीराम म्हणाले, परत आल्यापासून ते वेषांतर करून शहरांत वेज्यासारखे फिरत असतात !

सुलो०—परत आल्यावर गुणनिधानांना गुणीलेसंबंधींची दुष्ट वार्ता कळली असावी आणि त्यामुळें त्यांची स्थिती वेज्यासारखी झाली असणं सहाजिकच आहे. अग पण कृष्णाई, बाळ प्रेमनिधान कुठं गेला ? आज तो देवाचा प्रसाद घ्यायला कसा आला नाहीं ? जा, त्याला इकडे लौकर पाठवून दे पाहूं !

कृष्णा०—बरं तर देतें पाठवून त्याला ! (जाते.)

सुलो०—गुणनिधान इथं परत आले नि मला कसे भेटले नाहीत ? कीं ते माझ्यावर रागावले ? खास ते माझ्यावर रागावलेच असले पाहिजेत. गुणनिधान, गुणनिधान, या तुमच्या दीन दासीवर रागावूं नका. तुमच्या सद्गुणांची ओळख मला झाली आहे. गुणनिधान ! तुम्हांला मी माझे हृदयेश्वरच समजत्यें.

पद

ईश मानी प्रेमा । ध्यात मनीं रामा सुनामा ॥ ध्रु० ॥
रूप सुमंगल प्रेमा क्षणीं धरी । उपजवि मनिं झणिं
सुकामा ॥ १ ॥

(इतक्यांत प्रेमनिधान येतो.)

प्रेम०—आई, आई, कां ग मला बोलावलंस ? (सुलोचनेला मिठी मारतो.)

सुलो०—बाळ, कुठं भटकत फिरतोस ? आज देवपूजेचा प्रसाद घ्यायला कसा आला नाहींस ? बाळ, असं कुठं रिकामटेकडं हिंडूं नये. (केळीं आणून) हीं घे प्रसादाचीं केळीं ! हं, खाऊन टाक पाहूं !

प्रेम०—आई, हीं केळीं अशींच ठेऊन दे. ते वैरागीबुवा भेटले म्हणजे मी तीं त्यांना देणार आहे.

सुलो०—वैरागीबुवा ? कोण वैरागीबुवा ? कुठं आहेत ते ?

प्रेम०—आई, काल किनई मला एक मोठे थोरले वैरागीबुवा भेटले ! किती छानदार होते ते ? मला ते फार आवडले बघ ! त्यांनीं केवढी दाढी वाढविली आहे पण ? त्यांची दाढी म्हणजे जशा कांहीं वडाच्या पारंव्या ! पण आई, हें बघ, मला त्यांच्या दाढीची मुळींच भीति वाटली नाही. त्यांना तूं पाहिलं नाहीस म्हणून, नाहीतर ते तुला सुद्धां फार आवडतील बघ ! तूं मला वटवटीत डोळ्यांचा मुलगा म्हणतेस ना, पण त्या वैरागीबुवाचे डोळे अगदीं माझ्यासारखेच वडवटीत आहेत ! मी त्या वैरागीबुवांना तुला भेटायला बोलावलं आहे. आई, तूं भेटशील ना त्यांना ? भेटशील ना ? भेटशील ना ? कीं तूं त्यांची दाढी पाहून दूर पळशील ?

सुलो०—नाहीं वरं मी दूर पळायची, मी त्यांना भेटेन हं ! (स्वगत) काय वरं मी हें बोलून गेल्यें ? बाळानं सहज विचारलं आणि मी त्यांना भेटायचं कबूल केलं ! देवा, ते गुणनिधानच असतील ना पण ?

प्रेम०—वरं पण आई, तुला त्या वैरागीबुवांना भेटायचं आहे ना ? होय ना ? अत्तां मी त्यांना पकडून आणतो—पकडून आणतो वरं का ? अत्तां पकडून आणतो, जातात कुठं पळून तेंच पहातो. (इतक्यांत एका झुडपामार्गे लपून बसलेल्या गुणनिधानाला पकडून फांशीराम त्याला पुढें आणतो.)

फांशी०—अरे चोरा, आतां कुठं पळशील ? कसा पण तुला पकडला ? सुलोचनादेवी, हा पहा मी एक चोर पकडून आणला ! कायरे, झुडपामार्ग लपून सुलोचनादेवीकडे चोरून पहात होतास नाही का ?

प्रेम०—(पाहून व ओळखून) हां फांशीराम, सोडा त्या वैरागीबुवांना ! हे वैरागीबुवा आहेत, चोर नाहीत ! सोडा त्यांना, ते माझे मित्र आहेत !

फांशी०—बरोबर आहे ! चोराचा मुलगा तूं, तेव्हां तुझे मित्र असलेच चोर असायचे ! बाईसाहेब, मी या वैराग्यावर चोरीचा आरोप ठेवून त्याला गिरफदार केला आहे. पण माझ्या या कृतीला तुमची संमति आहे ना ?

सुलो०—फांशीराम, सोडा त्यांना. हे चोर दिसत नाहीत—मला त्यांचा संशय मुळीच येत नाही, वाळ ह्मणतो तेंच खरें दिसतें ! सोडा त्यांना, ते चोर नाहीत बरं !

फांशी०—अहो, हा चोरच आहे. हा भस्मासुर तुमच्याकडे चोरून पहात होता. मी याची चोरटी नजर प्रत्यक्ष या डोळ्यांनी पाहिली ! माझे डोळे धड आहेत, फुटलेले नाहीत !

प्रेम०—फुटलेलेच आहेत तुमचे डोळे ! पहा नीट, हे बैरागीबुवा माझे मित्र आहेत, सोडतां त्यांना कीं आतां तुह्मांला दाखवूं गंमत ? (त्यांच्या अंगावर धांवतो.)

फांशी०—हां, अंगलट करूं नकोस ! दूर उभा रहा ! दूर उभा रहा ! हा पहा मी याला सोडून दिला !

प्रेम०—फांशीराम, तुह्मी मुकाट्यानं दूर उभे रहा ! बैरागीबुवा, या तुह्मी इकडे. आईनं तुह्मांला भेटण्याचं माझ्याजवळ कबूल केलं आहे. या इकडे आईला भेटायला ! (त्याला ओढतो.)

गुण०—वाळ, तूं भोळा आहेस. तुझी आई या चोराचं तोंडसुद्धां पाहणार नाही—मी तसाच काळतोऱ्या आहे.

प्रेम०—असें काय हो बोलतां बैरागीबुवा ? वर पहा ना ? कुठं आहे तुमचं तोंड काळं ? कसं गोरंपान आहे ! तुह्मांला ही एवढी दाढी नसती तर तुह्मी किती सुरेख दिसलां असतां ? उपटूं का तुमची ही दाढी ? ओढूं का ? ओढूं का ? (दाढी ओढतो.)

फांशी०—अरे हा तर चोर गुणनिधान ? अरे चोरा....(कृष्णाई येते.)

सुलो०—हां, त्यांना चोर ह्मणूं नका, ते चोर नाहीत ते सच्चे माणूस आहेत. त्यांच्या सच्चेपणाबद्दलची खात्री कृष्णाईसुद्धां देईल !

फांशी०—कांही कृष्णाई, तुह्मी देतां का या चोराच्या सच्चेपणाबद्दलची खात्री ?

कृष्णा०—हो, मी देत्ये खात्री ! फांशीराम, तुह्मांला खरी हकीगत कळली नाही ह्मणून तुह्मी असं बोलतां ! चला तिकडे घरांत ह्मणजे मी तुह्मांला सर्व हकीगत सांगत्ये.

फांशी०—काय, या चोराला मोकळा सोडून घरांत येऊं झणतां ? अहो भयंकर माणूस आहे हा ! भयंकर, अतिभयंकर, महाभयंकर !

कृष्णा०—फांशीराम, तुम्ही निर्धास्त असा. गुणनिधान आतां सुलोचनेच्या हातांतून निसटून जाणं शक्य नाही. माझी बाळी यांना खात्रीनं मुठींत ठेवील ! तुम्ही चला घरांत, मी तुम्हांला सर्व कांहीं सांगत्ये, चला !

फांशी०—बरं चला तर ! यजमानच चोराला सामील झाला तर माझं तरी काय चालणार ? सुलोचनादेवी, सर्व हकीकत ऐकून परत येईपर्यंत तुम्ही यांना इथंच अडकवून ठेवा हं ! कृष्णाई, चला ! (स्वगत) काय भयंकर माणूस असला पाहिजे हा ? चोर म्हणून घरांत शिरला पण यजमानीणवाईचं मन चोरून फरारी झाला अशांतलं कांहीं त्रांगडं झालेलं दिसतंय ! खरोखरच भयंकर माणूस ! (जातो.)

गुण०—सुलोचनादेवी, मी सर्वस्वीं तुमचा अपराधी आहे. मला क्षमा करा ! (तिचे पाय धरावयास खालीं वांकतो.)

सुलो०—हें काय बरं असं ? महाराज, मीच सर्वस्वीं गुन्हेगार आहे, तुम्हीच उदार मनानं मला क्षमा केली पाहिजे.

प्रेम०—हो बाबा, तुम्हीच आईला क्षमा करा. तुम्ही गुणनिधान तेव्हां तुम्हीच माझे बाबा ! हो, तुम्हीच माझे बाबा ! बाबा, आईनंच अपराध केला आहे—तिला क्षमा करा.

गुण०—बाळ, यांनीं काय बरं अपराध केला ?

प्रेम०—अपराध केला नाही तर काय ? ही मला म्हणते कीं, ' मी तुम्ही आई नाहीं, तुम्ही आई गुणीला आहे. ' कोण हो ही गुणीला ?

गुण०—बाळ, तुम्ही खरी आई गुणीलाच आहे. तूं त्याच मायावी मातेच्या पोटीं जन्म घेतला आहेस ! ती तुम्ही माता व्हावयाला मुळींच योग्य नव्हती—ती मायावी होती, दुष्ट होती, वेमान होती.

सुलो०—महाराज, तुम्ही त्या देवतेला उद्देशून असले अपशब्द उच्चारुं नका. गुणीला प्रत्यक्ष प्रेमदेवता होती. त्या नीच मोहनिधानानं तुमच्या डोळ्यांत धूळ फेंकली आणि तुम्हें मन कलुषित केलें. महाराज, ती देवता होती, त्या देवतेनं पवित्र पति-

प्रेमाच्या अग्निकुंडांत आपल्या प्राणांची आहुती दिली. त्या देवतेने प्राणत्याग केला आणि स्वतःच्या शीलाने रक्षण केलं. त्या देवतेला दोष देऊं नका. ती आपल्या पुण्यनामाचा जयघोष करीत स्वर्गाला निघून गेली, तिला दोष देऊं नका.

गुण०—असं असेल तर मीच पापी चांडाळ ठरलों, मी त्या देवतेला दूषण दिलं...

सुलो०—पण तें आपण गैरसमजुतीनें केलं, खरें नीच ते शंकानिधान आणि मोहनिधान आहेत !

फांशी०—(कृष्णाईसह येऊन) हो वुवा, खरे नीच तेच आहेत. कृष्णाईनीं सर्व हकीकत सांगून माझीहि तशी खात्री करून दिली. गुणनिधान, मी तुम्हांला नकळत चोर म्हटलं—तुम्हीच मला क्षमा करा ! तसा मी कधीं चुकायचा नाही पण या वेळीं घसरलों खरा !

प्रेम०—घसरलांत ना ? चुकलांत ना ? अहो तुम्ही चुकायचेच ! मी तुम्हांला तसं सांगत नव्हतो ? फांशीराम, हे पहा माझे बाबा आणि ही पहा माझी आई ! (दोघांचे हात धरून जवळ ओढतो.) आई, तूं माझ्या बाबांना भेटण्याचं कबूल केलं आहेस, अतां कां लाजतेस ?

सुलो०—बाळ, लज्जा वाटण्यासारखीच कृती माझ्या हातून झालेली आहे. माझ्या मूर्खपणामुळंच तुझे बाबा चोर ठरले !

कृष्णा०—नाहीं, तो मूर्खपणा माझ्याच हातून झाला ! महाराज, सुलोचनेचा त्यांत कांहींच अपराध नाही. तुम्ही उदार मनानें तिच्या प्रेमाचा स्वीकार करा. ही तुमच्यासाठीं सारखी झुरते आहे. गेल्या पांच वर्षांत हिच्या डोळ्याचं पाणी खळलेलं नाही. महाराज, माझ्या बाळीला पदरांत घ्या.

गुण०—कृष्णाई, सुलोचनादेवी म्हणजे प्रत्यक्ष प्रेमदेवताच आहे. मी त्यांच्या प्रेमाचा स्वीकार करावा इतकी माझी योग्यताच नाही. शिवाय कृष्णाई, मी तुम्हांला खरं तें सांगितलं तर तुम्हांला राग येणार नाही ना ? एकंदर स्त्रीजातीविषयीच माझे मन विटलं आहे !

कृष्णा०—म्हणजे तुम्हांला माझ्या वाळीबद्दल तिटकारा वाटतो तर ? ती तुमच्यासाठी रात्रंदिवस झुरते आणि तुम्ही मात्र तिच्या तिटकारा करतां-वाः !

गुण०—नाहीं, सुलाचनादेवीबद्दल मला मुळींच तिटकारा वाटत नाही, त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत पूर्ण आदरबुद्धीच वसत आहे !

सुलो०—महाराज, तिरस्काराची भावना नष्ट होऊन त्या ठिकाणी आदरबुद्धी उत्पन्न झाली म्हणजे प्रेमभावनेचा उदय होण्यास मुळींच वेळ लागत नाही. महाराज, माझंही तसंच झालं बरं का ? आपल्याविषयी माझ्या मनांत प्रथम तिरस्कार उत्पन्न झाला, लौकरच त्या तिरस्काराचं रूपांतर कौतुकांत झालं, नंतर कौतुकाची जागा आदरभावानं घेतली आणि आतां त्याच आदरानें प्रेमाचं मंगल स्वरूप धारण केलं आहे. महाराज, तुमच्या मनांत माझ्याविषयी आदरभाव उत्पन्न झाला आहे ना ? होय ना ? हा आदरभाव म्हणजे पुढें वाढणाऱ्या प्रेमवृक्षाचा उमलता अंकुर आहे बरं ! महाराज, या उमलत्या प्रेमांकुराला करपवून टाकूं नका आणि माझा स्वीकार करा. तुम्ही अंगिकारलेल्या सेवाधर्मव्रताची पवित्र दीक्षा घेऊन तुमची सहधर्मचारिणी हें पुण्यनाम मी सार्थ करून दाखविणार आहे. महाराज, मनोभूमीवर उचंबळून येणाऱ्या प्रेमभावनेचा उगाच कोंडमारा कां करतां बरं ? हो, तुमच्या मनांत खात्रीनं प्रेमाचीच भावना उत्पन्न झाली आहे. हो, हो, प्रेमाचीच भावना उत्पन्न झाली आहे ! हो नाः ? खरं ना ? महाराज, मीच ती तुमची लाडकी गुणाला आहे असें समजा !

गुण०—छे, छे ! कुठं ती एका पापिणी विधवेनं टाकून दिलेली मुलगी गुणीला आणि कुठं तुम्ही कुलशीलवान मातापित्यांच्या पोटीं जन्मलेल्या देवी ?

सुलो०—महाराज, तुम्ही जाणूनबुजून त्या मायलेकीबद्दल अन्यायाची भाषा वापरीत आहां ! मी थोडं स्पष्ट बोलल्यें तर मात्र राग मानूं नका. महाराज, आम्हां आर्यस्त्रियांना पापिणी हें विशेषण लावणेंच पाप आहे. आर्यस्त्रिया जन्मतःच पवित्र असतात पण त्यांना पापमार्गाला लावण्याचं पापकर्म कसाबकरणीचे पुरुषच करीत असतात हें विसरूं नका. आम्ही स्त्रिया जितक्या पवित्र असतो तितकेच तुम्ही पुरुष पापी असतां ! ज्या चांडाळ पुरुषानं गुणीलेच्या विधवा माउलीला पापमागाकडे नेलं, त्याला तुम्ही पुरुषांनीं कोणतं शासन दिलं ? तो चांडाळ खुशाल नामानिराळा राहिला आणि ती विचारी विधवामाउली मात्र पापिणी ठरली. त्या चांडाळ पुरुषाच्या

पापाचं प्रायश्चित्त एका अबलेला भोगावं लागलं ! गुणीलेचीहि तीच गती ! तिला पापमार्गाकडे खेंचून नेणारे कोण ? ते शंकानिधान आणि मोहनिधान ! पण ते पाप-मुक्त राहिले आणि तुम्ही गुणीलेसारख्या साध्वीलाच फांसावर चढवावयास सिद्ध झालां ! महाराज, तुम्हां निर्दय पुरुषांची ही करणी न्यायाची आहे का ? तुमची स्वतःची गोष्ट वेगळी आहे, तुम्हांला मी दोष देऊं इच्छित नाहीं पण तुमची गोष्ट सोडलीत तर तुम्हां पुरुषांची एकंदर जातच पापी आणि नीच नाहीं का ? महाराज, मी थोडं कठोर बोलत्ये आहे हें मला ममजतें पण त्याला मी तरी काय करूं ? माझं हृदय आंतून पेटलं आहे-पुरुषजातीनं स्त्रीजातीवर चालविलेला अन्याय मला सहन होत नाहीं ! महाराज, तुमची थोर योग्यता मी ओळखली असल्यामुळें मी तुम्हांला माझं प्रेमसर्वस्व अर्पण करत्ये आहे. महाराज, पापी पुरुषजातीच्या अन्यायापासून पवित्र स्त्रीजातीला सोडविण्याकरितां तरी माझ्या प्रेमाचा स्वीकार करा. तुम्ही अंगिकारलेल्या सेवाधर्मव्रताची भागीदारीण व्हावें हीच माझी आकांक्षा आहे. महाराज, कराल ना माझ्या प्रेमाचा स्वीकार ?

पद

मम सेवा स्वीकरा । नच द्यावें अंतरा ॥ ध्रु० ॥ धर्माचरणा
साह्य करिन मी । द्या चरणीं आसरा ॥ १ ॥

गुण०—सुलोचनादेवी, तुम्ही पुरुषजातीविषयीं कितीहि कठोर बोललांत तरी मला राग येणार नाही. अम्हां पुरुषांची जातच तशी दुष्ट आहे. आम्ही आजपर्यंत हजारोंच नव्हे तर लाखों आणि कोट्यवधि आर्यस्त्रियांना पापमार्गाला लावून त्यांची, समाजांतूनच केवळ नव्हे तर अत्युच्च दर्जाच्या आर्यधर्मांतूनहि, कायमची हकालपट्टी केली आहे. देवि, तुम्ही माझ्या सेवाधर्माची भागीदारीण झालांत तर त्यांत मला धन्यताच वाटणार आहे. तुमच्या पवित्र साहचर्यानें मला माझ्या परमसुंदर आणि परमपवित्र आर्यधर्माची सेवा करण्याला हुरूपच वाटेल पण...(विचार करतो.)

फांशी०—अरे बापरे ! हे बुवाजी असे भयंकर आहेत तर ? आणि या सुलो-
चनादेवी कांहीं कमी भयंकर नाहीत ! चोरावर प्रेम करणारी स्त्री भयंकरच म्हणायची !
गुणनिधान, मी जाणतो कीं तुम्ही गूढ विचारांत पडलां आहांत आणि त्याचबरोबर मी

हेहि जाणतो कीं तुमच्या नाजुक मनावर साजुक प्रेमाच पगडा वसत चाललेला आहे. मी तसा मनकवडा आहे वरं का ? मीच काय तो न्याय देतो. हे पहा गुणनिधान, तुम्ही भयंकर आणि या सुलोचनादेवीहि भयंकर ! अशा दोन भयंकर माणसांची जन्माची गांठ वसणंच योग्य आहे. तुम्हांला संकोच वाटत असेल तर मीच तुमची गांठ पक्की करतो. या तुमचे हात एकमेकांच्या हातांत ! मी वयोवृद्ध आहे, मला तुमचे हात एकमेकांच्या हातांत देण्याचा अधिकार आहे. (तसं करतो व तुळशीवृंदावनावरील हार काढून त्यांचे हात बांधतो.) ही गांठ पक्की झाली ! मी आजपर्यंत अनेकांच्या हातांत शंखला ठोकल्या पण तुम्ही अतिभयंकर आणि महाभयंकर माणसें असल्यामुळे मला तुमची अशी भयंकर ग्रंथी बांधावी लागते आहे. लोहशंखला एक-ना-एक दिवस तुटतात पण प्रीतीच्या पुष्पशंखला कधीहि तुटत नाहीत.

प्रेम०—(नाचत) वाहवा, वाहवा ! कशी जम्मत झाली ! आई, यांना म्हणशील ना बाबा ? बाबा, हिला म्हणाल ना आई ?

गुण०—बाळ, तुझ्या बाळबोलांचा मला राग येत नाही—किती गोड आहेस रे तू ? (त्याला उचलून पापा घेतो.)

फांशी०—गुणनिधान, ऐका ! सुलोचनादेवी, तुम्हीहि ऐका ! मोहननिधान व शंकरनिधान हेच खरे अतिभयंकर आणि महाभयंकर बदमाष आहेत. आतां या मंगल प्रसंगाला साक्षी ठेऊन मी अशी प्रतिज्ञा करतो कीं त्यांना मी वाटेल तिथून पकडून आणीन आणि गुणीलेच्या खुनावद्दल फांशी देईन-तसं करीन तरच मला फांशीराम ह्यणा ! ते भयंकर गुन्हेगार असले तर मी गुन्हाचा शोध लावण्याच्या कामांत महाभयंकर आहे वरं का ?

प्रेम०—फांशीराम, तुमच्यावर खूष होऊन मी तुम्हांला ही प्रसादाचीं केळीं देतो—हा प्रसाद खा आणि कामाला लाग ! (केळीं देतो.)

सुलो०—महाराज, देवाच्या दयेनें शेवट गोड झाला. पण आतां त्या मंगल देवतेची-गुणीलादेवीची स्मृति जागृत रहावी ह्यणून आपण या स्थानाला 'गुणीलाभुवन' नांव देऊं व याच ठिकाणीं अनाथभगिनीसेवाश्रम स्थापन करूं आणि दुर्गतींत सांपडलेल्या आर्यभगिनींना वेद्याव्यवसायांतून मुक्त करून त्यांची सेवा करण्याची प्रतिज्ञा

करुं या. गांजलेल्या देवतांची सेवा करणें हाच माझा धर्म झाला आहे. महाराज, आपण परदुःखानें दुःखित होतां तेव्हां आपण वैष्णवच आहांत. मीहि आज तेंच व्रत घेतें आणि वैष्णवधर्माचा स्वीकार करतें.

कृष्णा०--बाळे, भक्तराज नरसी मेहत्याचं तें गोड भजन गाऊन आम्हां सर्वांनाच वैष्णव धर्माची दीक्षा दे. तें नरसी मेहत्यांचं भजन आज मोठमोठ्या महात्म्यांनाहि मार्गदर्शक झालं आहे.

सुलो०--बरं तर ऐका !

पद

वैष्णवजन तो तेने कहीये जे पीड पराई जाणे रे ॥ परदुःखे
उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे ॥ १ ॥
सकळ लोकमां सौने वंदे, निंदा न करे कोनी रे ॥ वाच
काछ, मन निश्चळ राखे, धन धन जननी तेनी रे ॥ २ ॥
समदृष्टी ने तृष्णात्यागी परस्त्री जेने मात रे ॥ जिव्हा थकी
असत्य न बोले परधन नव झाले हाथ रे ॥ ३ ॥ वण-
लोभी ने कपटरहित छे कामक्रोध निवार्यां रे ॥ भणे
नरसैयो तेनुं दरशन करतां कुल इकोतेर तार्यां रे ॥ ४ ॥

(गीत चालू असतां प्रेमनिधान कृष्णासारखा उभा राहून व मुरली वाजविण्याचा अभिनय करून मोठी मौज उडवून देतो; सर्व गीतश्रवणांत तल्लीन होतात. हळुहळु पडदा पडतो.)

परिशिष्ट (अ).**“संगीत प्रेमदेवता”**

आमचे परममित्र, श्री. अण्णासाहेब गद्रे, यांच्या “संगीत प्रेमदेवता” या नवीन दोन तासांच्या नाटिकेचा प्रयोग नुकताच रंगभूमीवर झाला. बालमोहन कंपनीचे मालक, आमचे मित्र श्री. दामुअण्णा जोशी, सुप्रसिद्ध नटवर्य श्री. चाफेकर आणि श्री. गद्रे, या त्रिवर्गानीं या नाटिकेच्या द्वारे मराठी रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वी रितीने ही क्रांतीच घडवून आणिली आहे, याबद्दल आम्ही त्यांचे अभिनंदन करितो. नाटिकेच्या या कल्पनेबद्दल अलीकडील कांहीं ग्रंथकार व विद्वान मंडळींत सुद्धा बराच गैरसमज पसरलेला दिसतो. कित्येक लोक या नाटिकेचे श्रेय सुप्रसिद्ध इंग्रज नाटककार बर्नार्ड शॉ यास देत असल्याचे पाहून आम्हांस आश्चर्य वाटते. अशांनीं जर भारतीय नाट्यशास्त्राचे अवलोकन केले असते, तर नाटिकेची ही कल्पना कित्येकांना वाटते, त्याप्रमाणे विदेशी नसून संपूर्णपणे स्वदेशी आहे, असेच त्यांना आढळून आले असते. किंबहुना भारतीय नाट्य हे आमच्या हिंदुस्थान देशामध्ये ज्यावेळीं पूर्णत्वास पोहोचले होते, त्यावेळीं पाश्चात्य देशांच्या इतिहासालाहि प्रारंभ झालेला नव्हता. इतकेच नव्हे, तर २० व्या शतकांत सुद्धा आधुनिक पाश्चात्य राष्ट्रांतील नाट्यकलेच्या सर्व प्रकारांची तुलना केली, तर आजही हीं सर्व राष्ट्रे नाट्यकलेच्या बाबतींत भारतीय नाट्यशास्त्राच्या तुलनेनें कितीतरी मागसलेलीं आढळून येतील.

×

×

×

×

दृश्य काव्याचे म्हणजेच नाट्याचे, भारतीय नाट्यशास्त्रामध्ये “रूपक” आणि “उपरूपक” असे दोन मुख्य भाग केलेले आहेत. त्यांत रूपकाचे (नाटकप्रकरणाचे) १ नाटक, २ प्रकरण, ३ भाग, ४ व्यायोग, ५ समवकार, ६ डिंभ, ७ ईहामृग, ८ अंक, ९ वीथी, आणि १० प्रहसन असे १० विभाग करून त्यांचीं भिन्नभिन्न विशिष्ट लक्षणे बांधलेलीं आहेत. त्याचप्रमाणे उपरूपकाचे (नाटिकाप्रकरणाचे) १ नाटिका, २ त्रोटक, ३ गोष्ठी, ४ सट्टक, ५ नाट्यरासक, ६ प्रस्थान, ७ उल्लाप्य,

८ काव्य, ९ प्रेक्षण, १० रासक, ११ संलापक, १२ श्रीगदित, १३ शिल्पक, १४ विलासिका, १५ दुर्मल्लिका, १६ प्रकरणिका, १७ हल्लीश, १८ भाणिका असे १८ विभाग पाडून त्यांचीं हीं स्वतंत्र लक्षणे बांधिलेलीं आहेत.

श्री. आपटे यांनीं आपल्या संस्कृत कोशांत “ नाटिका ” या शब्दाचा अर्थ (A short or light Comedy one of the Uparupakas q. v.; e. g. the Ratnavali, Priyadarishika, or Vidhashatabhanjika) असा दिलेला आढळतो. पण श्री. आपटे यांनीं ज्या नाटिकांचीं नांवे उदाहरणादाखल म्हणून त्या अर्थाच्या पुढे जोडिलीं आहेत, त्या रत्नावली, प्रियदर्शिका इत्यादि नाटिका वाचिल्या असतां त्या (Short or light comedy) या सदरांत मुळींच बसत नाहींत. नाटिकेचें मुख्य लक्षण कालसंक्षेप हें खास नव्हे. कारण संस्कृत वाङ्मयांतील उपलब्ध सर्व नाटिका विस्ताराच्या मानानें नाटकाहून मुळींच कमी भरत नाहींत. तेव्हां नाटिकेचें मुख्य लक्षण तिचा कालसंक्षेप नसून तें संविधानकांतील पात्रांच्या वैशिष्ट्यावरून बांधिलेलें आहे. अर्थात् श्री. आपटे यांनीं दिलेला अर्थ अभ्यासकास खात्रीनें घोंटाळ्यांत टाकणारा आहे.

नाटिकेचें लक्षण साहित्यदर्पणामध्ये पुढीलप्रमाणें लिहिलें आहे:—

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।
 प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥
 स्यादन्तःपुरसंबद्धा संगीतव्यापृताथवा ।
 नवानुरागा कन्यात्र नायका नृपवंशजा ॥
 संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शंकितः ।
 देवी भवेत्पुनर्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
 पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः ।
 वृत्तिः स्यात्कौशिकी स्वल्पविमर्शाः संधमः पुनः ॥

सारांशः—नाटिकेचें संविधानक कविकल्पित असावें, त्यांत स्त्रीपात्रें जास्त असावीत, चार अंकी असावें नायक हा राजा असून तो प्रख्यात, धीर ललित असा असावा. नायिकेचा राज्याच्या अंतःपुराशी संबंध असावा, नायिका संगीत शास्त्रांत निपुण असावी. नायिका ही नुकतीच उपवर झालेली, व शृंगारोत्सुक असावी. नायक हा

आपल्या पट्टराणीच्या धाकामुळे नायिकेची भेट होत नाही, म्हणून विरहाने त्रस्त झालेला असावा, पट्टराणी ही अत्यंत मानी असावी. संविधानकांत कैशिकी वृत्ति (शृंगारगीत ललितादि) जागोजाग रंगविलेली असावी. नाटिकेच्या या वरील अर्थावरून नाटिकेच्या मुख्य लक्षणांत कालसंक्षेप (म्हणजे ज्याला श्री. आपटे हे Short or light comedy म्हणतात) हे एक लक्षण म्हणून मुळीच दिलेले नाही, इतकेच नव्हे, तर कालसंक्षेप हे सुद्धा एक नाटिकेचे लक्षण असावे असा भावार्थ निघण्याजोगे शब्द सुद्धा वरील लक्षणांत नाहीत.

नाटिकेची कल्पना संस्कृत वाङ्मयांत जरी एका काळीं रूढ असली, तरी मराठी रंगभूमि आजपर्यंत ती अगदीच अपरिचित होती. आणि ती कल्पना नव्या सजावटीने पुन्हां शृंगारून मोठ्या बहारीने व अत्यंत यशस्वी रीतीने मराठी रंगभूमीवर प्रचलित केल्याबद्दल श्री. गद्रे, श्री. दामूअण्णा जोशी व श्री. चाफेकर, यांना आम्ही धन्यवाद देतो. मराठी रंगभूमीवरील सध्यांच्या परिस्थितीस अनुसरून असे जे नाटिकेचे नव्या स्वरूपांत पुण्याहवाचन केलेले आहे ते महाराष्ट्रासिंकांस प्रिय होऊन या मंडळीचा उत्तरोत्तर असाच उत्कर्ष होवो, असे आम्ही इच्छितो.

(प्रभुप्रभात, १८ आगस्ट १९३०)

९४७

नाटिके

खुलासा:—प्रभुप्रभातकारांनीं वर जें विवेचन केलेलें आहे तें अर्थातच शास्त्रीय संशोधनात्मक धरून केलेलें आहे. मी माझ्या नाटिकेतहि अर्थातच नव्या परिस्थितीला अनुसरून फेरफार केलेले आहेत. हे सांगावयास नकोच.

नाटिकाकर्ता.

IRBK-0100947

IRBK-0100947

IRBK-0100947